

kleur
op school

Samen leren, samen herdenken

★ herdenken slavernij ★ cultuur ★ kunst ★ verhalen

Special herdenking slavernij
2023-2024

MOCCA
EXPERTISECENTRUM CULTUURONDERWIJS

levendig Uitgever

*Het Nationaal Monument Slavernijverleden van Erwin de Vries in Amsterdam tijdens Keti Koti
(Foto iStock|Robert vt Hoenderdaal)*

Thema Samen leren, samen herdenken

Inhoud

Thema: <i>Samen leren, samen herdenken</i>	2
Didactische lijn per bouw <i>door de redactie</i>	4
Zoek de spirit! <i>door de redactie</i>	6
LESSEN GROEP 1 & 2 <i>door Annemarie Jongbloed</i>	
Les 1. Allemaal hetzelfde of allemaal verschillend?	8
Les 2. Dit ben ik	10
Les 3. Vertel eens een verhaal	12
Les 4. Ik wil niet werken, ik wil spelen	14
Les 5. Bigi spikri	16
LESSEN GROEP 3 & 4 <i>door Anouk Overbeek</i>	
Les 1. Vrij!	18
Les 2. Tekeningen uit het verleden	20
Les 3. Lieve of gemene bazen?	22
Les 4. Muziek met je lijf	24
Les 5. Ketu Koti	26
LESSEN GROEP 5 & 6 <i>door Jeroen Hoogerwerf</i>	
Les 1. We zijn allemaal mensen	28
Les 2. Onvrij!	30
Les 3. Je gedachten zijn vrij	32
Les 4. Verhalen die troosten	34
Les 5. Eindelijk vrij!?	36
LESSEN GROEP 7 & 8 <i>door Nynke Bos</i>	
Les 1. Je leven afgepakt	38
Les 2. In opstand tegen slavernij	40
Les 3. Wees goed voor een ander	42
Les 4. Vertel het door	44
Les 5. De verbroken ketenen	46
Samen herdenken en vieren: Ketu Koti en Tula Dag <i>door Jeroen Hoogerwerf</i>	48
Handig bij <i>Kleur op school</i>	49

Colofon

Kleur op school, voor een levendig schoolklimaat | www.kleuropschool.nl
Deze special voor het herdenkingsjaar van de afschaffing van de slavernij (2023) is tot stand gekomen in samenwerking met Mocca Amsterdam. | www.mocca.amsterdam

Mocca vervult haar taak in opdracht van en gesubsidieerd door de Gemeente Amsterdam. Daarnaast wordt Mocca ondersteund door het Fonds voor Cultuurparticipatie voor haar taken in het kader van het Basispakket Kunst- en Cultuureducatie.

Redactie

Jeroen Hoogerwerf, hoofdredacteur
Annemarie Jongbloed, Anouk Overbeek, Nynke Bos

Illustraties

De illustratoren van deze special staan vermeld bij de illustraties.

Foto's

Foto omslag: © iStock | Wavebreakmedia
Foto p. 47: © iStock | Rawpixel

Vormgeving

De Grafische Keuken, Sabine van Winsen

Druk

Drukwerk SchuttersMGZ

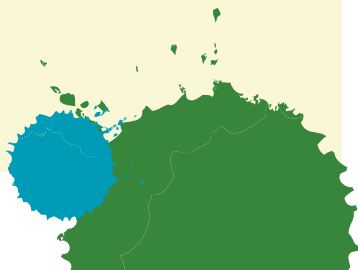
Uitgever

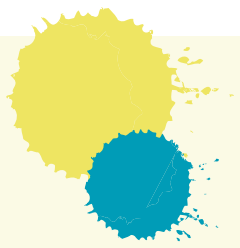
Levendig Uitgever
Jeroen Hoogerwerf
Evenaar 10
3454 SN De Meern
t 06 • 226 13 701
e kleur@levendiguitgever.nl
i www.kleuropschool.nl
twitter: @kleuropschool
facebook.com/kleuropschool
ISSN 2468-0850

Abonnementen / Proefabonnement

De reguliere *Kleur op school* verschijnt vier keer per schooljaar. De school kan *Kleur op school* geheel vrijblijvend uitproberen met een proefabonnement. Dit kost € 50 en wordt in overleg op maat samengesteld. Wij adviseren een exemplaar per groep. Meer informatie over school- en individuele abonnementen is te vinden op www.kleuropschool.nl.

Alle rechten voorbehouden. Het is toegestaan voor eigen gebruik uit deze *Kleur op school* te kopiëren. Overname uit *Kleur op school* zonder voorafgaande toestemming van de uitgever is niet toegestaan.

Thema Samen leren, samen herdenken

Onvoorstelbaar?

Probeer het je eens voor te stellen, je dorp is overvallen. Ze hebben jou en je dierbaren gevangen en geketend voor een lange mars te voet naar de kust. Daar word je opgesloten, verkocht en naar het strand gebracht, om ingeladen te worden op een groot schip. Dat schip gaat varen over een groots water dat je voor de eerste keer in je leven ziet. Je zit in de tropische hitte met honderden anderen benedendeks samengepakt. Je hoort om je heen geschreeuw, gejammer en gekrijs. Je bent doodsbang. Het stinkt naar kots, plas en poep. Waar brengen ze je heen? Wat gaan ze met je doen? Je ziet mensen ziek worden, gek worden, dood gaan ... Had je dan geluk als je hoorde bij de overlevenden van deze tocht? En niet bij de naar schatting een op de vijf die de reis niet overleefden en als voer voor de haaien overboord werd gegooid?

Deel van de geschiedenis

Slavernij is een deel van onze gezamenlijke geschiedenis. In de vroege zeventiende eeuw startte de Nederlandse handel in tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika. Ook de oorspronkelijke bewoners van de verschillende Nederlandse koloniën werden niet ontzien. In Azië werden tot slaaf gemaakten verhandeld naar gebieden die onder het bestuur van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) stonden, waaronder Indonesië en Oceanië.

Op 1 juli 1863 werd de slavernij in Suriname en de Caraïbische eilanden, toenmalige koloniën van het Nederlands Koninkrijk, bij wet afgeschaft, 160 jaar geleden. Toch moest een groot deel van de tot slaaf gemaakten hierna onder staatstoezicht nog tien jaar lang op de plantages blijven werken om de "schade van deze maatregel" te beperken voor de plantagehouders. Om die reden is voor velen in het toenmalige koninkrijk de slavernij pas daadwerkelijk ten einde gekomen in 1873. Op 1 juli 2023 is dat 150 jaar geleden.

Niemand kan zonder geschiedenis, iedereen wil graag begrijpen wat zijn of haar eigen achtergrond is. Geschiedenis is niet bedoeld om de dingen goed te praten die zijn gebeurd, maar om te begrijpen waarom je doet wat je doet en bent wie je bent. De koloniale overheersing en de slavernij hebben in onze maatschappij en in die van de betrokken landen en gebieden diepe sporen nagelaten. Racisme, discriminatie en stereotypering zijn hier voorbeelden van. Dat zien we nu nog terug in hoe mensen met elkaar omgaan. De slavernij in ons hoofd is nog niet weg. Vooroordelen zijn hardnekkig. Hopelijk dragen deze lessen bij om de ketenen te verbreken, de ketenen van onbegrip en onwetendheid. Omdat we allemaal mensen zijn en iedereen van zichzelf is.

Herdenkingsjaar

Van 1 juli 2023 tot 1 juli 2024, wordt in het hele koninkrijk aandacht besteed aan het Herdenkingsjaar Slavernijverleden. Tijdens het Herdenkingsjaar staat het Nederlands Koninkrijk stil bij onze pijnlijke geschiedenis. En bij hoe deze geschiedenis vandaag de dag nog een negatieve rol speelt in het leven van mensen. De lessen in deze special van *Kleur op school* staan dan ook in het teken van herdenken. Kinderen krijgen de gelegenheid te reflecteren op de geschiedenis, staan stil bij wat slavernij is, krijgen mee op welke manieren we vieren en de invloed van slavernij op het heden, niet alleen de negatieve kanten, maar ook de mooie kanten van bijvoorbeeld cultuur en literatuur. Om zo bij te dragen aan het vergroten van de kennis van het verleden en aan de verbinding in onze huidige samenleving. Het herdenkingsjaar is voor ons allemaal. Het herinnert ons eraan dat we moeten blijven strijden voor gelijkheid, vrijheid en respect voor elkaar, en dat we moeten blijven reflecteren op de geschiedenis om te leren en te groeien als samenleving.

Waarom herdenken en vieren?

In onze Nederlandse samenleving (en die van Suriname en van de Caribische delen van ons koninkrijk) wonen veel verschillende mensen. De samenstelling van de samenleving is het gevolg van gebeurtenissen uit het verleden. Slavenhandel en slavernij zijn onderdelen van ons verleden.

Daarom is het belangrijk dat er steeds meer erkenning is van de rol van Nederland daarin. In Nederland wonen bijna 400.000 mensen met een Surinaamse en bijna 150.000 mensen met een Caribische achtergrond (van Aruba, Bonaire, Curacao, Saba, Sint Eustatius of Sint Maarten). Door samenleven, vriendschappen, huwelijken en uit gemengde huwelijken geboren kinderen is de groep Nederlanders die een directe verbondenheid heeft met het slavernijverleden nog veel groter. Kennis en inzicht in elkaars verleden en wederzijdse erkenning van een gedeelde geschiedenis is noodzakelijk om fijn samen te kunnen leven.

Keti Koti en Tula Dag

Keti Koti is Sranantongo (Surinaams) en betekent 'Ketenen Verbroken'. Keti Koti is de naam van de dag waarop ieder jaar op 1 juli de slavernij herdacht wordt, en de vrijheid gevierd. In verschillende lessen is aandacht voor de tradities rond Keti Koti.

Op Curaçao wordt het slavernijverleden herdacht op 17 augustus op Tula Dag. Niet de afschaffing van de slavernij wordt herdacht, maar vooral de strijd die de voorouders hebben gevoerd voor vrijheid. Op 17 augustus 1795 brak er onder leiding van Tula een grote opstand uit op het eiland. Vrijheid kwam er daardoor niet, maar de wijze waarop de strijd is gevoerd door deze mensen wordt nog volop bewonderd. (zie les 2, groep 7-8)

Op pagina 46 staan suggesties voor samen herdenken en vieren in de school.

Bijzondere verhalen

Uit de verhalen van Anansi (in Suriname Anansi, Kompa Nanzi of Nanzi op de eilanden) blijkt hoe tot slaaf gemaakten en hun nazaten tegen het leven in de koloniale samenleving aankijken. De fabels over de slimme spin zijn uit Afrika meegekomen. De verhalen krijgen op de plantages een andere inhoud. Oorspronkelijk vertellen de Afrikaanse Nanzi-verhalen over de schepping en leren ze de mensen omgaan met het leven. Op de plantages waren uitingen van eigen cultuur vaak verboden; verhalen vertellen kon echter gemakkelijk illegaal en onzichtbaar, gebeuren. In het Caribisch gebied wordt Anansi vooral de figuur die alle andere dieren te slim af is. Zeker de machtigere dieren als de tijger, die gezagsdragers voorstellen. De verhalen weerspiegelen de koloniale samenleving, zowel tijdens als na de slavernij. Vanwege zijn slimme streken ten koste van het gezag, is Anansi een held. Maar hij wint niet altijd. Hij kan ook lui, onbeschaamd en vooral ook gulzig zijn, en soms komt dat gedrag hem duur te staan. Het zijn levenslessen voor iedereen voorzien van de nodige humor. En ook verhalen van protest tegen de onmenselijke toestanden op de plantages, tegen plantage-eigenaars en slavendrijvers.

Mocca adviseert scholen en culturele instellingen bij de opzet en uitvoering van inclusief en meerstemmig cultuuronderwijs. Mocca brengt verdieping, scholing en kennisdeling in cultuureducatie met de Mocca Academie en zorgt voor de inhoudelijke en praktische invulling van het Basispakket Kunst- en Cultuureducatie. De Cultuurbus Amsterdam van Mocca vervoert jaarlijks ruim 55.000 leerlingen en 10.000 ouders en begeleiders naar podia en musea. Door de regeling Cultuureducatie met Kwaliteit van het Fonds voor Cultuurparticipatie is er via Mocca een financiële impuls beschikbaar voor Amsterdamse scholen die cultuureducatie programma's willen opzetten.

Mocca wil kinderen en jongeren via kunst en cultuur ontvankelijk maken voor de vele sporen van ons slavernijverleden. Voor het dagelijkse erfgoed om ons heen. Van de rijke grachtenpanden tot en met de koffie, thee en suiker die we nu allemaal heel gewoon vinden. Er zijn om ons heen allemaal dingen die vertellen dat we een gezamenlijke geschiedenis hebben, die doorwerkt in het heden. Maar met het gezamenlijk verleden dat ons bindt, hebben we ook een gezamenlijke toekomst.

Didactische lijn per bouw

GROEP 1 & 2

In groep 1 & 2 gaan de kinderen in de eerste les ontdekken wat verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen. Daarna gaan ze zich in les 2 verdiepen in wie ze zelf zijn en zelfvertrouwen. In les 3 maken de kinderen kennis met de traditie van verhalen vertellen in de Cariben. In les 4 gaan de kinderen zich verdiepen in wat slavernij is in voor jonge kinderen zo begrijpelijk mogelijke taal. Tot slot vieren we in les 5 samen hoe mooi wij mensen zijn in vrijheid.

	Titel van de les	Vaardigheden	Leerlijn	Werkvormen Kern
Les 1	Allemaal hetzelfde of allemaal verschillend?		Verkennen van verschillen en overeenkomsten	
Les 2	Dit ben ik		Ontdekken wie je bent	
Les 3	Vertel eens een verhaal		Kennismaking met de Caribische verteltraditie	
Les 4	Ik wil niet werken, ik wil spelen		Over wat slavernij is	
Les 5	Bigi spikri		Vieren van je mooie binnen- en buitenkant	

GROEP 3 & 4

De kinderen van groep 3 & 4 verkennen eerst wat een gevoel van vrijheid geeft. In les 2 onderzoeken de kinderen wat (rots)tekeningen uit het verleden ons kunnen vertellen aan de hand van een verhaal. In les 3 gaan we nader in op slavernij en wat voor soorten bazen er zijn, gemene en lieve? Om dan in les 4 ons bezig te houden met muziek die je in je lijf voelt. In de afsluitende les vieren en beleven de kinderen de vrijheid van slavernij met Ketu Koti.

	Titel van de les	Vaardigheden	Leerlijn	Werkvormen Kern
Les 1	Vrij!		Welk gevoel geeft vrijheid?	
Les 2	Tekeningen uit het verleden		Wat vertellen tekeningen uit het verleden?	
Les 3	Lieve of gemene bazen?		Onderzoeken hoe een baas kan zijn	
Les 4	Muziek met je lijf		Kennismaking met traditie van muziek en verhalen	
Les 5	Ketu Koti		Vieren van Ketu Koti	

GROEP 5 & 6

In groep 5 & 6 beginnen de leerlingen met een les over verschillen tussen mensen aan de hand van een Afrikaans scheppingsverhaal. In les 2 gaan de leerlingen zich inleven in hoe het is als je op brute wijze tot slaaf gemaakt wordt. In de derde les gaan de leerlingen ervaren hoe het is om in onvrijheid te leven. Om vervolgens in les 4 aan de slag te gaan met het belang van de traditie van verhalen vertellen. In les 5 ronden we dit thema af met het ervaren van gevoelens van vrijheid en hoe deze worden geuit rond de afschaffing van de slavernij.

	Titel van de les	Vaardigheden	Leerlijn	Werkvormen Kern
Les 1	We zijn allemaal mensen		Zijn mensen allemaal hetzelfde?	
Les 2	Onvrij!		Hoe is het als je tot slaaf wordt gemaakt?	
Les 3	Je gedachten zijn vrij		Hoe is een leven in onvrijheid?	
Les 4	Verhalen die troosten		Het belang van verhalen vertellen	
Les 5	Eindelijk vrij!?		Ervaren gevoelens van vrijheid rond afschaffing slavernij	

GROEP 7 & 8

De leerlingen van groep 7 & 8 verkennen in les 1 wat vrijheid is. In les 2 maken ze kennis met opstand tegen slavernij. Les 3 neemt de leerlingen mee op een onderzoek naar hoe mensen met elkaar omgaan aan de hand van een traditioneel verhaal uit Suriname. In de vierde les gaan de leerlingen zich nog verder verdiepen in de verhalende traditie. In les 5 tot slot herdenken de leerlingen het slavernijverleden en gaan ze nog eens creatief en poëtisch aan de slag.

	Titel van de les	Vaardigheden	Leerlijn	Werkvormen Kern
Les 1	Je leven afgepakt		Onderzoeken wat vrijheid is	
Les 2	In opstand tegen slavernij		Kennis maken met het opstaan tegen slavernij	
Les 3	Wees goed voor een ander		Hoe gaan mensen met elkaar om?	
Les 4	Vertel het door		Verkennen van de traditie van verhalen vertellen	
Les 5	De verbroken ketenen		Herdenken van het slavernijverleden	

Zoek de spirit!

Spiritizers zijn oefeningen die je op elk moment kunt inzetten. Je kunt ze gebruiken als start van de dag of de les. Of om te zorgen voor rust, aandacht en concentratie op de dag. Het zijn belevingsgerichte oefeningen. Ze nodigen de kinderen uit om levensbeschouwelijke vaardigheden te ervaren met hun ademhaling, hart en lijf. De spiritizers in dit nummer zijn gemaakt voor het thema *Samen leren, samen herdenken*.

1. Foto van het Nationaal Monument Slavernijverleden, Oosterpark, Amsterdam

DOEL samen kijken naar het monument

Laat de kinderen kijken naar de foto van het Nationaal Monument Slavernijverleden op pagina 2 van dit nummer of op kleuropschool.nl. Kijk eventueel op kleuropschool.nl naar nog meer foto's. Laat de kinderen zelf beschrijven wat ze zien.

Vertel dat het monument verleden, heden en toekomst van slavernij laat zien. "Van het verleden heb ik een geketende slavengroep gemaakt, van het heden een slaaf die vrijkomt en het grote ding is de toekomst: de vrijheid in het geloof dat we ooit helemaal vrij zullen komen van discriminatie," zo meldt de kunstenaar die dit monument heeft ontworpen.

Op 30 juni, de dag voor Ketikoti op 1 juli, worden de slachtoffers van de slavernij herdacht. Er zijn herdenkingen en toespraken, onder andere bij het Nationaal Slavernijmonument in het Oosterpark in Amsterdam. En iedereen is twee minuten lang stil. Sommige mensen nemen een mand met wat fruit mee voor de mensen die gestorven zijn. En ze vertellen elkaar de hele nacht Afrikaanse verhalen, zoals de verhalen van de spin Anansi, die ook in verschillende lessen terugkomt. De rode doeken zitten speciaal voor Ketikoti om de beelden heen.

Oefen met de kinderen twee minuten stil zijn en leg uit waarom dat gebeurt aan de hand van de tekst hierboven. Dat dit een manier is om te denken aan de voorouders en het leed dat zij hebben geleden. Met jongere kinderen kun je ook eerst oefenen met een kortere tijd, bijvoorbeeld een minuut.

2. Baas van jezelf

DOEL de leerlingen ervaren dat ze de baas zijn over hun eigen lichaam en hun eigen gedachten

De leerlingen zitten op hun stoel met hun voeten plat op de grond, of eventueel in kleermakerszit op een matje, met hun ogen gesloten. Vertel met rustige stem: *Ga maar eens lekker zitten. (...) Luister naar je ademhaling. (...) Die gaat helemaal vanzelf, zonder dat jij er iets voor hoeft te doen. (...) Voel en luister naar je hart dat klopt. (...) Dat gaat ook vanzelf. (...) Je hart klopt gewoon alsmaar door, helemaal voor jou. (...) Al zou je willen dat je adem stopt, of dat je hart stopt, dat lukt niet. (...) Probeer het maar eens. (...) Houd je adem even in (...) en vanzelf wil je lijf weer doorademen. (...) Je lijf zorgt zelf dat jij doorademt, (...) dat je hart klopt, (...) dat je leeft. (...) Dat is sterker dan jij. (...) Ga nu met je aandacht naar je handen. (...) Beweeg eens een voor een je vingers (...) en je tenen. (...) Dat is al wat moeilijker, (...) maar je kunt ze allemaal besturen. (...) Jij kunt met je gedachten een seintje geven aan je lichaamsdelen. Blijf op je stoel zitten en maak maar eens een beweging die jij zelf beslist. (...) Til bijvoorbeeld maar eens een been op (...) of strek je arm uit (...) of draai met je hoofd. (...) Voel je? Jij bent de baas over je bewegingen. (...) Jouw lichaam luistert alleen naar jou. (...) Jij bent de baas over je eigen lichaam. (...)*

3. Bewegen in vrijheid

DOEL de kinderen bewegen op eigen wijze in vrijheid

Deze oefening kan worden gedaan tijdens een gymles of buiten op het schoolplein. Laat de kinderen op een eigen plek gaan staan in de open ruimte. Als ze een eigen plek hebben gevonden, vertel dan dat ze op reis mogen gaan als de muziek begint. De reis begint met lopen als de muziek start. Wanneer de muziek stopt, mogen de kinderen hun manier van reizen veranderen, bijvoorbeeld springen, huppelen, kruipen, galopperen. Vrijwel alle muziek is hiervoor geschikt, maar het is het leukst als de muziek steeds van ritme verandert (vaak bij klassieke muziek). Laat de kinderen wel rekening houden met elkaar, er zitten altijd grenzen aan vrijheid! Bij de jongere kinderen kun je zelf aangeven wat de nieuwe manier van reizen is.

NODIG
• muziek

4. Dromen voor kinderen

DOEL de kinderen denken na over de rechten van kinderen

Lees het volgende gedicht voor, of laat een kind het voorlezen:

*Onze dromen willen we vandaag delen,
Leven, leren, groeien en spelen.*

*Voor alle kinderen wensen we gezondheid,
Voor klein en groot, de hele kindertijd.*

*Voor alle kinderen wensen we onderwijs,
Een fijne school, een kinderparadijs.*

*Onze dromen willen we vandaag delen,
Leven, leren, groeien en spelen.*

Vraag daarna aan de kinderen: Wat is jouw droom?
Laat ze dat vertellen, of verwerken in een tekening of eigen gedicht.

5. Mooie herinneringen

DOEL de kinderen ervaren mooie herinneringen

Laat de kinderen stil worden en stevig op hun stoel zitten. Laat ze hun ogen dichtdoen, om beter te kunnen concentreren. Vertel met rustige stem: *Word rustig en stil van binnen. Denk aan iemand die je mist. Iemand die ver weg is. Of iemand die is overleden. Neem iemand in gedachten waaraan je goede herinneringen hebt. Opeens weet je weer wat jullie samen deden. Waar je toen was. Stel het je maar voor. Die ene keer. Hoe rook het daar? Wat deed je toen? Wat voor kleuren zag je? Wat zeiden jullie? Of moest je lachen? Waarom? Doe alsof je een foto maakt van toen. Neem afscheid en bedenk wat je wilt zeggen of doen. Geef nog een zoen of een knuffel. Je lacht en zwaait. Dag! Blijf nog even stil en rustig zitten op je stoel. Je hoeft niets te zeggen.*

Steek een kaars aan voor alle mooie herinneringen. Peil of er nog wat gezegd moet worden.

Mag ik bij jou spelen?

Vandaag mag ik bij Bilel spelen. Ik heb nog nooit bij hem gespeeld. 's Middags loop ik met Bilel en zijn oudere broer mee naar huis. Dat is best ver lopen. Onderweg doen we een tikspelletje, dat is leuk! Ik word altijd door een van mijn papa's met de auto van school gehaald.

We komen bij een hele hoge flat. Ik ben nog nooit in een flat geweest. Super want we gaan met de lift helemaal naar boven! En als we uit de lift gaan, komen we op een heel lang balkon met allemaal ramen. Daar wonen allemaal burens van Bilel. En als je aan de andere kant over de reling kijkt, dan zijn de auto's en fietsen opeens heel klein. Grappig, zeg!

'Wat ruik ik?' vraag ik verbaasd als we naar binnen gaan. 'Mama kookt alvast het avondeten,' zegt de broer van Bilel. 'Trek je je schoenen uit?'

Ik trek thuis nooit mijn schoenen uit als ik binnen speel. Nu probeer ik mijn veters los te krijgen. Gelukkig helpt Bilel.

'Dag Saar,' zegt Bilels mama. 'Fijn dat je er bent. En gezellig dat je bij ons blijft eten.'

Ik lach, ik heb er zin in.

'Kom, we gaan een spelletje doen.' Bilel trekt me mee naar de kamer. Daar ligt een baby op een dik kleed en er lopen wel vier andere kinderen! Ik heb geen broers en zussen.

Bilel zet de tv aan.

'We zouden toch een spelletje doen?' zeg ik verbaasd.

'Dat gaan we ook doen,' zegt Bilel. 'We gaan gamen.'

'Maar het is middag!' zeg ik verwonderd. 'Ik mag alleen na het avondeten even gamen.'

Bilel geeft me een controller: 'Ik mag wanneer ik wil.'

We gamen de hele middag. Soms wil het kleine broertje van Bilel meedoen, dan duwt Bilel hem weg.

De grotere kinderen doen wel mee en dat is heel gezellig. Maar de baby huult af en toe en de kleine zusjes rollen met een bal door de kamer. Er is veel geluid. Bij mij thuis praten alleen mijn papa's en ik.

Als Bilels papa thuis komt, gaan we eten. We gaan allemaal op de bank zitten en iedereen zet zijn handen tegen elkaar. 'Voordat we gaan eten, bidden we tot Allah,' zegt de papa van Bilel. Ik doe ook mijn handen tegen elkaar al weet ik niet hoe bidden gaat. Bilels papa zegt woorden die ik niet ken. Iedereen heeft zijn ogen dicht maar ik kijk naar hen om te zien wat ik moet doen. Het is fijn dat het even rustig is.

Na het bidden, mogen we eten van het lage tafeltje voor de bank pakken. Gewoon met mijn handen!

Alleen de rijst eten we met een lepel. Er staat eten dat ik niet ken. Het lijkt wel een taartje. Ik neem een hap en de tranen springen in mijn ogen! Het lijkt wel alsof er vuur op mijn tong is. 'Vind je het heet, meisje?' vraagt Bilels mama. Ze geeft me een beetje rijst met een stukje vlees. Dat lust ik wel.

Na het eten komt papa Paul mij halen. Met de auto. 'Kom je mij de volgende keer lopend ophalen?' vraag ik.

GROEP 1 & 2

Les 1 Allemaal hetzelfde of allemaal verschillend?

DOEL de kinderen onderzoeken verschillen en overeenkomsten

NODIG
• papier, kleurtjes
• spiegeltje(s)

NODIG VOOR EXTRA
• boek *Prinses Arabella en omi*

Begin

Kies uit wat bij jouw klas past en zeg: *Ga staan als je zwarte haren hebt. Ga staan als je huid bruin is. Ga staan als je huid roze is. Ga staan als je huid wit is. Ga staan als je blauwe ogen hebt. Ga staan als je krullen hebt. Ga staan als je op de fiets naar school kwam vanmorgen. Ga staan als je met de auto kwam. Ga staan als je lopend kwam. Ga staan als je vanmorgen brood at. Ga staan als je vanmorgen fruit at. Ga staan als je een grote zus of broer hebt. Ga staan als je van de kleur blauw houdt. Ga staan als je vier jaar bent.*

Zorg dat ieder kind minstens twee keer kan gaan staan. Misschien zal er soms niemand staan, dat is ook prima. Als er een kind alleen staat, zorg er dan voor dat je ook iets noemt waarbij het kind kan gaan staan waar meer kinderen gaan staan zodat het ook overeenkomsten ervaart. Laat de kinderen na elke opdracht rondkijken: verschillen worden nu goed zichtbaar, maar overeenkomsten ook.

- Wat is daar nog meer anders en hoe vind je dat?
- Hoe is het als het anders gaat dan bij jou thuis?
- Is het erg als het anders gaat dan thuis? Wat is er leuk aan? Wat is er niet leuk aan?

Afronden

Laat de kinderen een zelfportret tekenen met behulp van een spiegeltje en kleurpotloden. Wijs erop dat het niet gaat om hoe goed je kunt tekenen, maar om de verschillen in hoe ieder eruitziet. Laat ze goed kijken naar hun kleur haar, ogen en huid en naar de vorm van hun gezicht. Ze mogen ook kenmerkende kleren of attributen erbij maken. Bekijk na afloop de verschillende portretten: Waaraan kunnen iemand herkennen? Wat maakt het verschil? Hang ze op in de klas.

Kern

Lees het verhaal *Mag ik bij jou spelen?* van het werkblad voor. Vraag de kinderen:

- Wat gebeurt er in het verhaal?
- Waar woont Bilel? Woont Saar ook in een flat?
- Met wie woont Bilel? En Saar?
- Welke verschillen zijn er nog meer? Hoe vindt Saar die verschillen?
- Speel jij weleens ergens anders? Hoe vind je dat? Eet je dan ook andere dingen?

Extra

- Lees het boek *Prinses Arabella en omi* van Mylo Freeman (Uitgeverij De Eenhoorn, 2016) voor. Prinses Arabella gaat bij omi logeren en leert daar andere manieren.
- Zing het liedje *Tussen Keulen en Parijs* (Zo zijn onze manieren) en laat steeds een kind een beweging maken die de anderen nadoen. Zie kleuropschool.nl.

Ik wil groeien

Kleine Tom zucht
hij is moe van die vraag
iedereen wil het weten
zelfs de buren vragen het

Heeft een kind geen privé leven?
vraagt Tom stilletjes aan zichzelf
waarom moet iedereen weten
wat ik later worden wil?

Meestal buigt Tom zijn hoofd
zonder iets te zeggen
hij durft niet te schreeuwen
en aan iedereen te zeggen:

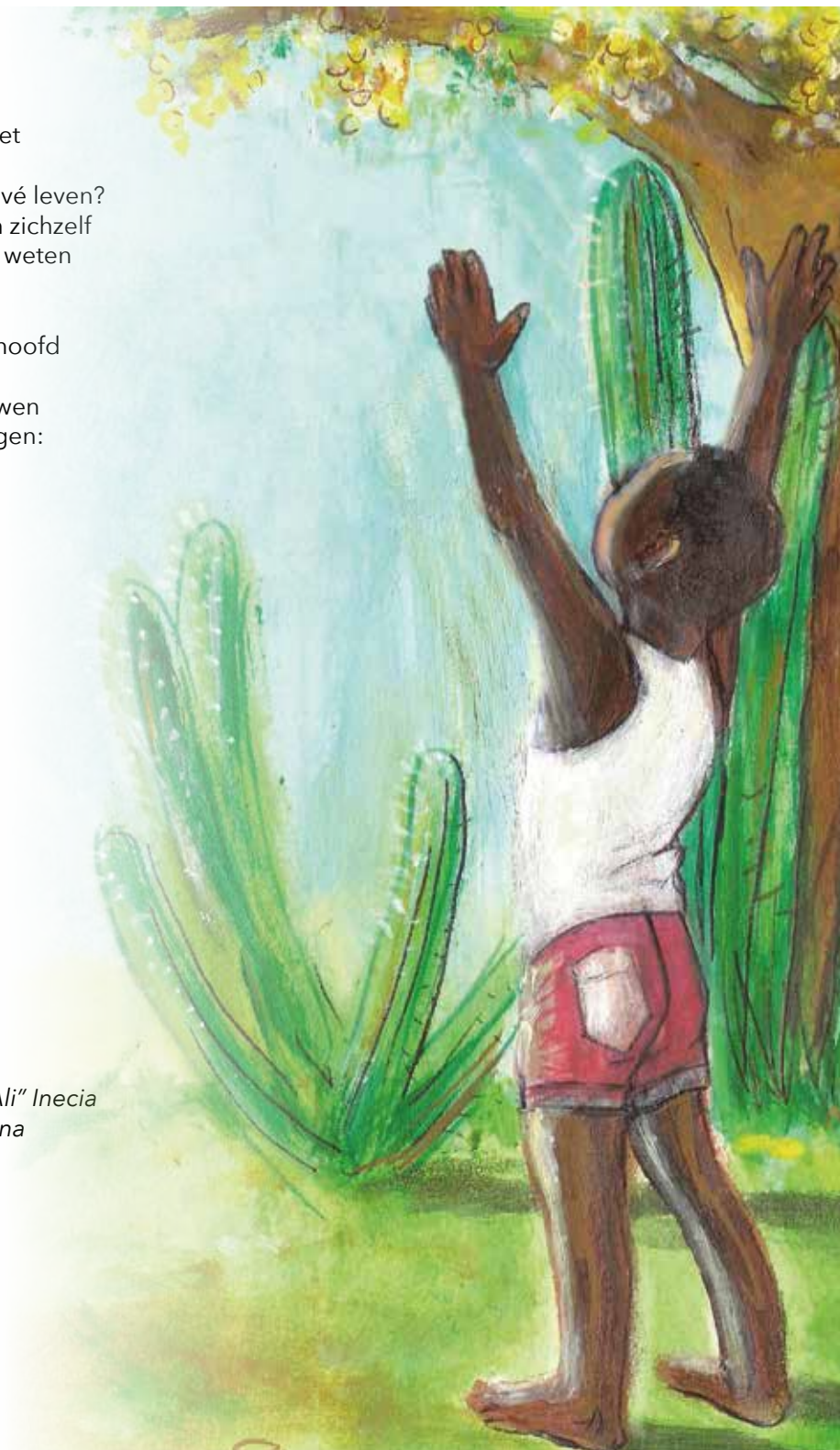
Ik wil groeien
groot als een boom
in het licht van de zon
in de wind en de regen

Ik wil groeien
gezond als een vis
van lichaam en geest
vol eer en respect

Ik wil groeien
en talenten plukken
in de tuin van kennis
voor de toekomst

Haast me niet
ik kom eraan
geef me mijn tijd
om te groeien

*Gedicht van Alvin "Tio Ali" Inecia
Illustratie: Vanessa Paulina*

GROEP 1 & 2

Les 2 Dit ben ik!

DOEL de kinderen onderzoeken
vol vertrouwen wie ze zijn

Begin

Vraag de kinderen hun ogen te sluiten en hun handen op hun buik te leggen. Zeg: *'Voel hoe je buik rustig op en neer gaat. Beweeg even je tenen ... je voeten ... je benen ... wiebel even met je billen op de stoel ... schud heel zacht met je armen ... wiebel met je vingers ... draai even met je schouders ... knik ja en schud nee ... en voel dan weer je buik. Straks gaan we spelen. Dat doen we elke dag. Waar wil jij graag mee spelen? Zeg het niet maar denk er maar aan. Welk gevoel geeft dat?'*

Laat een paar kinderen vertellen over hun gedachten. Houden de kinderen allemaal van hetzelfde spel?

Afronden

Laat de kinderen creatief aan de slag gaan en geef hen daarin verschillende keuzes:

- Vraag de kinderen wat ze het leukst vinden om te doen. Daar mogen ze over schilderen. De kinderen maken ieder een eigen schilderij.
- Laat de kinderen van klei een poppetje maken, met kenmerken van zichzelf (haar, petje, kleding, iets van hun hobby).
- Laat de kinderen een foto van zichzelf meenemen. Alle kinderen plakken deze in het midden van een vel papier. Eromheen mogen ze de mensen en de dingen die bij hem/haar horen, tekenen.

Kern

Lees het gedicht van het werkblad en bekijk samen de illustratie die erbij hoort. De illustratie is in het groot te vinden op kleuropschool.nl. Leg eventueel uit wat bepaalde woorden betekenen als kinderen ze niet begrijpen. Voer een gesprekje aan de hand van de volgende vragen:

- Krijg je ook wel eens de vraag wat wil je worden?
- Weet je al wat je wil worden?
- Wil je ook groeien? Waarom?
- Is het fijn om groter te worden en te groeien?

Extra

- Vertel aan de kinderen dat iedereen wel ergens goed in is. Neem jezelf als voorbeeld, ga mooi rechtop staan en noem met trots iets waar jij goed in bent (Bord tekenen? Zingen? Handbal? Autorijden? Grapjes maken? Ruzies oplossen?) en maak er bijpassende gebaren bij. Nodig dan de kinderen uit om ook zo te gaan staan en iets te noemen waar zij goed in zijn en de beweging erbij te maken. Geef eventueel wat voorbeelden. Als een kind niets weet te bedenken, mogen de andere kinderen helpen, door iets te noemen waar dat kind goed in is.
- Lees het boek *Kun jij dit?* voor van Annemarie Muysert-Baars en Roger Klaassen (Levendig Uitgever, 2018), waarin Siem verkent wat hij wel en niet kan.

Anansi wil lekker veel eten

Er leefde eens een spin genaamd Anansi. Hoewel hij zelf best goed kon koken en een leuk huis had, hield hij er nog meer van om het eten bij anderen thuis te proeven. Op een dag bezocht Anansi vriend Konijn. 'Hmm!' riep de hongerige spin uit toen hij de keuken binnenkwam. 'Dat zijn hele lekkere bonen die je aan het koken bent, Konijn.'

'Waarom blijf je niet eten?' vroeg Konijn. 'Je bent van harte welkom aan mijn keukentafel. De bonen zijn bijna klaar.'

Maar Anansi had geen zin om te blijven. Hij wist dat zijn vriend hem dan klusjes zou laten doen. En daar had de luie Anansi helemaal geen zin in.

'Sorry, Konijn,' zei Anansi, 'maar ik heb het druk. Ik maak een draad aan een van mijn poten en een draad aan je kookpot. Dan kun je aan de draad trekken als het klaar is en kom ik meteen.'

'Dat is goed, Anansi,' zei Konijn. 'Tot straks. Ik zorg voor lekker drinken erbij.'

Even later liep Anansi langs het huis van Aap. En ook Aap was bezig met het bereiden van zijn eten. 'Hmm!' riep de hongerige spin uit toen hij het huis binnenkwam. 'Dat is een heerlijke maaltijd van bonen en honing die je aan het koken bent, Aap.'

'Waarom wacht je niet tot ze gaar zijn en blijf je dan eten?' antwoordde vriend Aap.

Maar Anansi had geen zin om te blijven. Hij wist dat zijn vriend hem dan klusjes zou laten doen. En daar had die luie Anansi helemaal geen zin in.

'Sorry, Aap,' zei Anansi, 'maar ik heb het druk. Ik maak een draad aan een van mijn poten en een draad aan je kookpot. Dan kun je aan de draad trekken als het klaar is en kom ik meteen.'

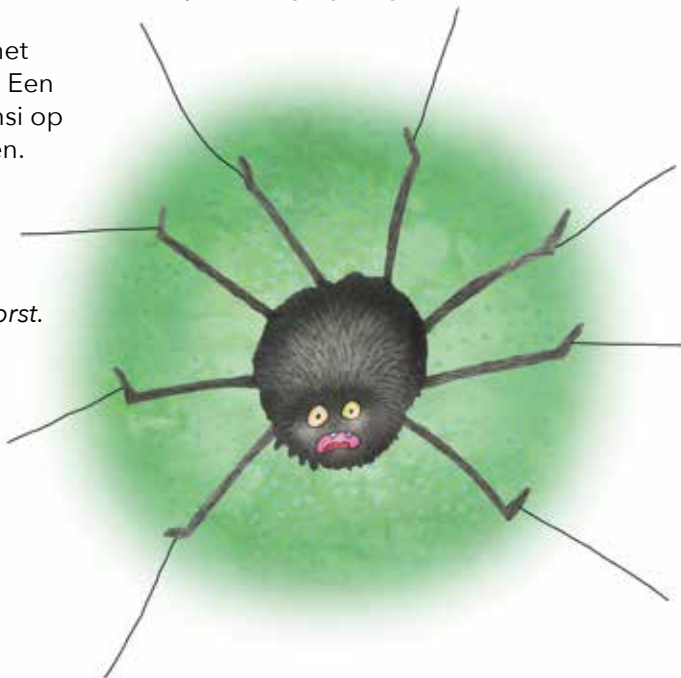
'Dat is goed, Anansi,' zei Aap. 'Ik maak de haard ook vast aan. Tot straks.'

Op weg naar huis bezocht Anansi nog zes vrienden, die allemaal bezig waren met het bereiden van hun avondmaaltijden. Hij bezocht Schildpad, Haas, Eekhoorn, Muis, Vos en ten slotte bezocht hij zijn beste vriend, Varken. Elk bezoek liep hetzelfde af. Bij Schildpad mocht hij op de bank zitten, bij Haas op de veranda in de schommelstoel, bij Eekhoorn mocht hij blijven slapen in het hemelbed, bij Muis kreeg hij kaas als toetje aangeboden en bij Varken een dubbele portie. En zo waren alle acht poten van Anansi aan verschillende kookpotten bevestigd door lange stukken spinnendraad.

Die luie en hebberige spin kon het gewoon niet laten om ieder van zijn vrienden te bedriegen, zodat hij van elke pot zou kunnen eten terwijl hij er helemaal niets voor hoefde te doen. Anansi was benieuwd welke pot het eerste klaar zou zijn en dacht al aan het heerlijke eten. Op dat moment voelde Anansi dat aan een van zijn poten werd getrokken. Meteen voelde hij dat er aan nog een poot werd getrokken. En nog een. En nog twee. Tot alle acht poten tegelijkertijd in verschillende richtingen werden getrokken.

Hij sleepte zich naar de rivier in de hoop dat het water de draden zou losweken van zijn poten. Een voor een lieten de acht draden los. Toen Anansi op de kant stond uit te druppen, kon hij wel huilen. Hij had nu acht magere poten, geen eten en geen gezellig thuis ...

Vrij naar een Anansi-verhaal uit de Caribische traditie. Illustratie: Daniëlle Schothorst.

GROEP 1 & 2

Les 3 Vertel eens een verhaal

DOEL de kinderen maken kennis met de Caribische verteltraditie

NODIG

- bolletje wol
- (nep)etenswaar uit de huishoek
- muziek

NODIG VOOR EXTRA

- verschillende kleuren papier
- kleurtjes, nietmachine

Begin

Maak een kring en neem een bolletje wol in je handen. Zeg: 'Ik houd van ... (bijvoorbeeld pizza)', houd het draadje in je handen en gooi de bol naar een kind. Die noemt ook iets wat hij of zij lekker vindt, houdt de draad vast en gooit de bol naar weer een ander. Ga zo door tot iedereen met elkaar is verbonden door de draad. Zo zijn alle dingen waar jullie van houden met elkaar verbonden tot een heel spinnenweb.

Kern

Vertel dat vroeger mensen uit Afrika werden gevangen en met een schip helemaal over de oceaan naar de andere kant werden gebracht, naar bijvoorbeeld Suriname, Curaçao en Aruba. Misschien kennen kinderen in je klas deze landen? De mensen uit Afrika kenden verhalen over een slimme spin, Anansi. En die verhalen bleven ze aan elkaar vertellen. Vertel dan het verhaal *Anansi wil lekker veel eten* van het werkblad. Bespreek het verhaal aan de hand van de volgende vragen.

- Waarom wil Anansi bij anderen eten? Lukt hem dat ook zoals hij zou willen?
- Heb je ook wel eens honger? Vertel.
- Zou jij zoveel kunnen eten als Anansi?
- Wat vind jij lekker eten?

Afronden

Laat de kinderen in de kring staan en geef een van de kinderen iets van etenswaar (een plastic appel, boterham of iets anders uit de huishoek) in zijn handen. Start muziek en laat het 'eten' doorgeven. Kinderen die het eten aangeboden krijgen mogen het natuurlijk niet negeren! De kinderen kunnen door elkaar heenlopen en dansen. Wanneer de muziek stopt, gaat het kind dat op dat moment etenswaar in zijn handen heeft op de grond zitten.

Extra

- Knutsel samen met de kinderen een spinnenhoedje of beter een Anansi-hoed. Neem per kind een brede strook papier als hoofdband in een kleur naar keuze en maak er vervolgens acht dunnere stroken papier aan vast als poten (met een nietmachine is dat het makkelijkste en blijft het beter zitten). Twee grote ogen kun je er met wit en zwart papier opplakken of er op tekenen. Laat de kinderen vooral zelf bedenken welke kleuren het worden en of ze er zelf nog op willen tekenen.
- Extra lesmateriaal over Anansi en prentenboeken met de Anansi-verhalen zijn te vinden op www.anansidespin.nl.

Ik wil niet werken, ik wil spelen

Virginia is vijf jaar. Ze woont op een plantage. De plantage is van Jan van Beek, hij is de baas op de plantage. De mensen die op de plantage voor hem werken zijn van hem. Hij heeft ze gekocht. De mensen zijn slaven. Virginia wil het liefste de hele dag spelen met haar broers. Maar dat kan niet. Haar broers moeten werken voor de baas. Anders worden ze gestraft door de baas van de boerderij.

Virginia moet ook klusjes doen. Niet heel moeilijke karweitjes, maar ze moet wel opletten. Als ze de kippen heeft gevoerd bijvoorbeeld, dan moet ze wel het hok weer goed dichtmaken. En ook bij de geitjes, anders lopen ze weg.

'Waarom kunnen we nou niet spelen?' vraagt Virginia.

'Zusje, je broer en ik moeten eieren verkopen op de markt,' zegt Jurrian.

'En daarna moeten we nog hout hakken voor de oven in de keuken.'

'We hebben echt geen tijd. Ga maar lekker zelf spelen,' zegt Juliaan.

'En geef dat ei terug, Virginia,' zegt Jurrian. 'Anders krijgen we straf,' vult Juliaan aan.

Op een middag als Virginia haar klusjes al lang heeft gedaan en zij zit te wachten tot haar broers tijd hebben om te spelen, ruikt ze dat de kokkin koekjes aan het bakken is voor de kinderen van de baas. Ze voelt de honger in haar buik. Gisteren kregen ze maar weinig te eten. Zelfs haar broers klaagden over de honger. Dat deden ze nooit. Ze sluipt naar het raam en pakt twee handen vol koekjes uit de schaal. Ze zijn nog lekker warm. Ze bewaart de koekjes tot haar broers terug zijn en dan eten ze de koekjes samen op achter het hutje, zodat niemand hen kan zien.

'Mmm, wat zijn die koekjes ...' zegt Jurrian. '... heerlijk!' roept Juliaan.

Dan moet Virginia met haar broers de droge was van de waslijn afhalen, netjes opvouwen en in de manden leggen. Maar Virginia heeft helemaal geen zin om te werken. Die heeft zin om te spelen. Ze trekt een jurk aan van de dochter van de baas.

'Wat staat ie mooi,' zegt Juliaan. 'Prachtig!' roept Jurrian.

'Ja, en mevrouw heeft jurken genoeg, die kan er best eentje missen,' lacht Virginia. Zingend maakt ze een rondedansje.

Maar toen riep mama: 'Kom, kinderen, ik heb het eten klaar! En dan straks de dieren nog even voeren voordat we kunnen gaan slapen. Morgen moeten we weer vroeg op om aan het werk te gaan.'

Virginia deed de jurk uit, vouwde haar netjes op en legde haar op de andere was in de mand. Ze streek er nog een keer met haar hand overheen. 'Je bent een mooie jurk,' fluisterde ze.

Juliaan bracht de mand met schone opgevouwen was naar het huis van de baas. Jurrian en Virginia liepen snel naar huis om te gaan eten.

Verhaal over de opstandige daden van Virginia Dementricia, rebel van Aruba

Tekst: Jeroen Hoogerwerf - Illustratie: Vanessa Paulina

GROEP 1 & 2

Les 4 Ik wil niet werken, ik wil spelen

DOEL de kinderen onderzoeken wat slavernij is

Begin

Laat de kinderen in de klas of in het speellokaal staan. Vertel hen het volgende. *Jullie kunnen al heel veel. Soms heb je nog wat hulp nodig. Soms kun je iets nog niet, maar wil je het wel leren! Ik ga zo wat dingen opnoemen. Als je het al kunt, dan maak je je sterk en laat je je spierballen zien. Kun je het nog niet alleen en heb je hulp nodig, dan houd je je handen omhoog. Kun je het nog niet maar wil je het graag leren, dan spring je op en neer. Het gaat niet om de beste zijn. Alle antwoorden zijn goed!* Noem dan de volgende handelingen op en laat de kinderen er de passende beweging bij maken: je brood smeren, fietsen zonder zijwieltjes, snijden met een scherp mes, jezelf aankleden, de ramen wassen.

Kern

Op het werkblad staat een verhaal dat gaat over Virginia, een slavenmeisje dat al op jonge leeftijd liever speelt dan gedwongen werk doet. Het is gebaseerd op het leven van Virginia, rebel van Aruba. Zij vecht tegen haar onvrijheid, vlak voor de afschaffing van de slavernij in 1865. Vertel in je eigen woorden aan de kinderen over slavernij en over Virginia. Bespreek met de kinderen aan de hand van de volgende vragen:

- Wat wil Virginia graag doen? Waarom kan dat niet?
- Moeten jullie thuis ook wel eens klusje doen of helpen? Hoe vind je dat?

- Wat is dat nou precies een slaaf zijn? (Leg het eventueel zelf uit als de kinderen daar niet uitkomen)
- Waarom kan een mens een ander mens niet bezitten? (Leg eventueel uit dat iedereen van zichzelf is)
- Hoe zou het zijn als kinderen altijd moeten werken?

Afronden

Laat de kinderen een tekening maken over kind-zijn of een beeldje van een spelend kind maken van klei. De kinderen mogen helemaal zelf bepalen hoe ze dit invullen. Geef ze de tijd om erover na te denken en eraan te werken. Op kleuropschool.nl is een kleurplaat te vinden van kinderen die spelen in de klas, voor kinderen die dat leuk vinden om te doen!

Extra

Lees samen het boek *Op de rug van Bigi Kayman* van Henna Goudzand Nahar met illustraties van Hedy Tjin (Querido, 2021). Een kinderboek over slavernij. Kofi en Afi moeten de hele dag werken. Ze zijn net als hun ouders tot slaaf gemaakt.

Bigi spikri – Grote spiegels

‘Oh kinderen, er is niks heerlijker dan langs een etalageruit lopen en jezelf bewonderen in de weerspiegeling – helemaal als je je mooiste kleren aan hebt,’ schatert oma.

Ronnie en Shanti logeren bij oma. Oma is dol op haar kleinkinderen. Zo heeft speciaal gevraagd aan haar kinderen of neefje Ronnie met zijn nichtje Shanti mochten komen logeren als het Ketu Koti was, de dag dat de afschaffing van de slavernij, wordt herdacht en gevierd. Natuurlijk vonden de vader en moeder van Ronnie en Shanti dat goed. En zo zijn ze naar oma gebracht.

Oma vertelt hen over de traditie van de grote spiegels: ‘Meer dan honderd jaar geleden leefden onze voorouders, dat zijn dan weer de opa’s en oma’s van mijn ouders, als slaven op de plantages van Suriname. Toen zij eindelijk de vrijheid kregen, dat was op 1 juli 1863, trokken zij hun mooiste kleren aan. En hun schoenen als ze die hadden. Zo gingen ze, mooi aangekleed naar de stad om zichzelf te bewonderen in de etalages van de winkels in Paramaribo, de grote stad. De etalageruiten werkten als perfecte spiegels, die de mensen thuis niet hadden. Zo konden ze voor het eerst in vrijheid genieten van hun mooie kleren. In een grote optocht trokken de mensen over de straten naar de kerken en andere plekken in de stad om de vrijheid te vieren. Door de optocht na te doen, staan we stil bij dat gevoel van vrijheid.’

‘En wij mogen dit jaar ook meelopen?’ vraagt Ronnie.

‘Ja, jongen, dat mogen jullie zeker,’ zegt oma lachend, ‘voor jou heb ik een prachtige *dashiki* gemaakt, een schouderdoek met prachtige kleuren.’

‘En wat mag ik dan aan?’ vraagt Shanti.

‘Oh Shanti, voor jou heb ik een prachtige *koto*, een kleurrijke jurk, gemaakt en je krijgt een *angisa*, een hoofddoek op, dan zie je er echt uit als een Surinaamse vrouw,’ zegt oma blij. ‘Die mag je zo passen, maar we gaan eerst cassavekoekjes eten!’

Illustratie: Petra Heezen

GROEP 1 & 2

Les 5 Bigi Spikri

DOEL de kinderen maken kennis met Bigi Spikri en gaan mee in een feestelijke optocht

NODIG
• knutselmaterialen

NODIG VOOR EXTRA
• boek *Eén, twee, drie, vier, hoofddoek van plezier*

Begin

Zet een muziekje op en ga met de kinderen in een grote kring staan. Vraag kinderen te dansen zoals zij zelf willen. Kinderen die willen mogen natuurlijk ook even een solo weggeven in het midden van de kring. Van welke beweging worden ze blij? Laat maar zien!

Kern

Vertel het verhaal van de Bigi Spikri van het werkblad. In het verhaal wordt uitgelegd dat Bigi Spikri' letterlijk 'Grote Spiegel' betekent. De uitgedoste mensen vierden hun vrijheid door langs de winkeletalages van Paramaribo te paraderen. Ze bewonderden zichzelf in de etalageruiten. Op veel plaatsen wordt deze feestelijke parade nog steeds tijdens Ketikoti (1 juli) gehouden. Door mee te lopen in de Bigi Spikri laat je zien dat jij de viering van de afschaffing van de slavernij op 1 juli belangrijk vindt.

Vraag de kinderen wat ze zelf zouden aantrekken tijdens de *Bigi Spikri*. Organiseer een creatieve middag waarop de kinderen zelf iets kunnen maken om aan te trekken of op te zetten:

- Een mooie hoed
- Een T-shirt met verschillende kleuren
- Verkleedkleden
- Een kleurrijke vlag

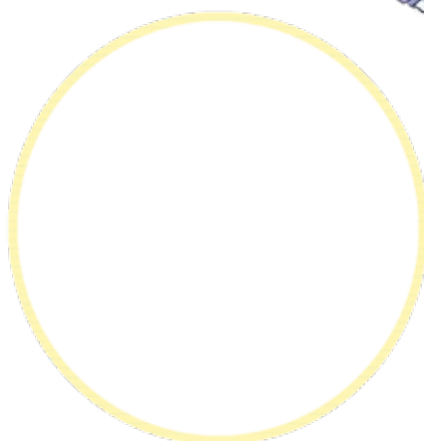
Afronden

Organiseer een modeshow of optocht (een *Bigi Spikri!*) met de hoeden, de vlaggen, T-shirts of andere kledingstukken die de kinderen hebben gemaakt of uit de verkleedkist hebben gehaald. Je kunt de kinderen er ook muziek bij laten maken met muziekinstrumenten of zelf een liedje laten zingen. Of zoek bijvoorbeeld een kinderliedje uit Suriname op.

Extra

- Lees het boek *Eén, twee, drie, vier, hoofddoek van plezier* van Jeannine en Totie Crone (Maopé Books, 2013) voor. Jonge kinderen maken kennis met de angisa (hoofddoek). Het is een luchtig boek dat niet de slavernij direct als onderwerp heeft, maar oma's hoofddoek is wel de brug naar het slavernijverleden. Bij het boek is een lesbrief gemaakt die te vinden is op kleuropschool.nl. In de lesbrief is aandacht voor het maken van een hoedje en wordt slavernij voor kinderen uitgelegd.
- Organiseer een catwalk: ieder kind mag iets laten zien waar hij/zij goed in is, bijvoorbeeld een tekening, een bouwwerk, een gemaakte puzzel, een beweging, een kunstje, een boekje voorlezen, een dansje, etc. De kinderen doen waar ze goed in zijn, laten ze zich zien en vieren ze het leven!

Illustraties: Petra Heezen

GROEP 3 & 4

Les 1 Vrij!?

DOEL de kinderen verkennen het gevoel dat vrijheid geeft

NODIG

- vrije ruimte zoals speellokaal
- kopie van werkblad voor ieder kind

NODIG VOOR EXTRA

- boek *Dromen van vrijheid*

Begin

Laat de kinderen hun schoenen uittrekken. Laat hen op matten liggen (in het speellokaal) of ontspannen op hun stoel zitten. Lees rustig voor: *Sluit je ogen en laat je meenemen in het verhaal ... Maak eerst je lichaam leeg. Laat alle zorgen en drukte uit je hoofd lopen ... Alle spanning zakt omlaag via je schouders, romp, benen, voeten, de grond in. Al je spieren zijn ontspannen. Je hoofd is helemaal rustig. Nu begin je aan je wandeling ... Op blote voeten loop je over het strand. Je voelt het warme zand tussen je tenen. De zee ruist, golven spoelen af en aan ... De zon schijnt en verwarmt jouw lichaam ... Een milde bries waait door je haren. Door je neus adem je diep in ... en weer rustig uit ... Je lichaam vult zich met frisse lucht ...*

Kijk om je heen op het strand. Bedenk wat je het liefste wilt gaan doen. Je bent vrij om te kiezen wat voor jou fijn voelt: in de golven springen, een zandkasteel bouwen, over het strand rennen, je verstoppen in de duinen, een radslag maken, een lied zingen ... Doe wat je wilt en neem hiervoor de tijd (...). Kom nu langzaam weer terug. Wiebel met je tenen en je vingers. Open langzaam je ogen. Neem het 'vrije gevoel' mee naar het hier en nu ...

Kern

Deel het werkblad uit. Laat de kinderen de plaatjes omcirkelen van situaties waarin zij een vrij gevoel ervaren. Laat ze er zelf ook een situatie bij tekenen. Bespreek na. Maak ruimte in de klas of in het speellokaal.

Maak een kring. Laat de kinderen met hun mimiek de volgende gevoelens uitspelen:

- Als je je vrij voelt, hoe ziet je gezicht er dan uit? Hoe kijken je ogen? Hoe staat je mond?
- Als je je niet vrij voelt, omdat je opgesloten zit of je zorgen maakt, hoe ziet je gezicht er dan uit? Hoe staan je ogen? Hoe staat je mond?

Laat ze dan door de ruimte lopen en met hun lichaamstaal de volgende gevoelens uitbeelden:

- Hoe loop je als je je vrij voelt?
- Hoe loopt je als je je onvrij voelt (op je hoede, angstig, nerveus, enzovoorts)?

Afronden

Verdeel de klas in tweetallen. Laat ieder tweetal situaties bedenken waarin ze zich vrij voelen en laat hen die uitspelen. Laat enkele tweetallen hun stukje voor de klas presenteren. De klas mag raden welke situatie uitgespeeld wordt.

Extra

- *Dromen van vrijheid* (Amnesty International/ Levendig Uitgever, 2015). Dit boek is digitaal beschikbaar op kleuropschool.nl.

Tasha wil vissen

'Opa Cotubanama, ik wil ook vissen. Ik heb genoeg van al dat bessen plukken, van de cassave bewateren en van het eten klaarmaken. Ik wil ook vissen vangen. Ik heb al vaak geoefend met de speer. Mag ik alsjeblieft een keer mee?'

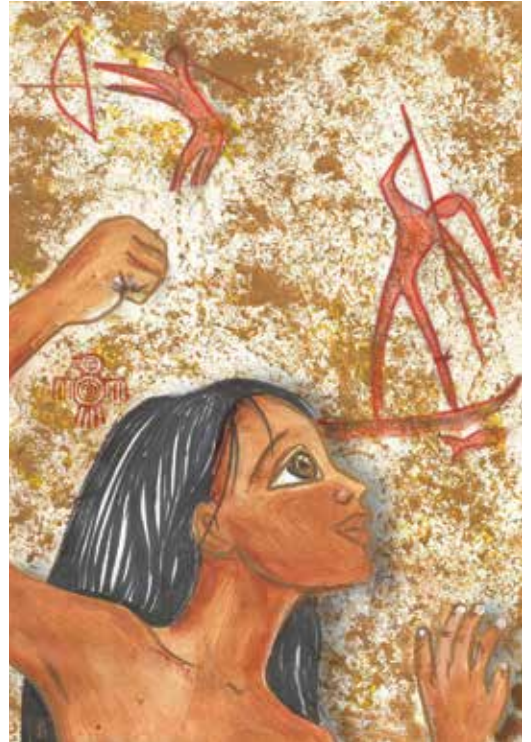
Opa kijkt mij in de ogen. 'Maar Tasha, meisje, vissen is toch echt iets dat jongens doen. Laat me nadenken ... mmm ... bij mijn weten was er ooit in een ver verleden een meisje dat heel goed kon vissen. Kom, ik ga het je laten zien.'
Ik kijk opa vragend aan. Hij pakt mij bij de hand. We lopen samen naar de grot Hato. Daar zijn schilderijen op de wanden. Die hebben onze voorouders gemaakt.

Op het moment dat we de grot binnenstappen, komt net Ayita aanlopen. Zij heeft een kalebas met rode verfstof mee. Ayita heeft weer mooie tekeningen in de grot gemaakt. Juist de vrouwen maken de mooiste tekeningen. Je hebt er geduld voor nodig, net als bij het vissen. En mannen hebben vaak geen geduld, zo vertelde mijn oma altijd.

'Dat komt goed uit, Ayita, dat je hier bent,' zegt opa. 'Ik ben op zoek naar die tekening van dat vissende meisje. Jij weet vast waar die is, ik herinner het me niet meer.'

'Maar natuurlijk, opa Cotubanama, die is bij de splitsing naar rechts en dan doorlopen tot de tweede bocht. Daar zit ie aan de linkerkant bovenaan,' zegt Ayita vriendelijk. 'Kunnen jullie die zelf vinden of moet ik even meelopen?'

'Oh, ik weet het weer, Ayita, die gaan we wel vinden hoor,' antwoordt Opa. 'Dank je.'

We lopen de grot in en vinden de tekening gemakkelijk. 'Kijk,' zegt opa, 'daar zie je een kano en voor op de kano staat een meisje met een speer.'

'Maar opa, hoe kun je nou zien dat het een meisje is?' vraag ik. *[Hier kun je samen met de kinderen de illustratie bekijken en deze vraag aan de kinderen stellen, alvorens verder te lezen.]*

'Dan moet je kijken naar de benen,' zegt opa, 'net onder de knie zit een band van gevlochten palmblad, net zoals je moeder nog steeds heeft. Dat hadden alleen meisjes.'

Ik luister verbaasd naar opa en ik kijk verwonderd naar het meisje met de speer. Dan weet ik opeens wat opa Cotubanama me wil vertellen.

'Dus dit betekent dat ik mag gaan vissen?' vraag ik met mijn liefste stem.

'Ja, Tasha, meisje, ik zal vragen of Achak en Tocho je morgen mee willen nemen met hun kano.'

De volgende dag ben ik vroeg op. Ik heb mijn speerpunten bij me. Die heb ik gisteren gesneden uit het hardste hout dat ik kon vinden. En zo staan we met ons drieën bij de kano. De zee is rustig. Er staat weinig wind. 'Kom, nu jij Tasha,' zegt Achak, nadat hij zelf een paar vissen heeft gevangen. 'Laat maar zien dat meisjes ook kunnen vissen.'

Ik kruip naar de voorkant van de kano. Ik pak de speer met het touw op. Ik zet met mijn benen uit elkaar op de randen van de kano. Mijn hele lijf is gespannen. Ik houd mijn adem in. Ik richt de speer. Mijn arm spant zich. Het touw ligt losjes in mijn linkerhand. Ja, daar gaat een grote vis. Ik gooi de speer met volle kracht en ... raak de vis in het midden. Ik trek aan het touw en even later ligt een tweede vis in de mand.

Die ochtend vangen Achak, Tocho en ik om de beurt nog wel tien vissen. We hebben genoeg te eten voor het hele dorp. Van binnen juich ik! Ik ben visser geworden!

Een verzonnen verhaal over het leven van de oorspronkelijke bewoners op Curaçao voor de komst van de Spanjaarden. Tekst: Jeroen Hoogerwerf - Illustratie: Vanessa Paulina

GROEP 3 & 4

Les 2 Tekeningen uit het verleden

DOEL de kinderen onderzoeken tekeningen uit het verleden ons vertellen

NODIG

- papier en krijt/verf/kleurtjes
- eventueel stoepkrijt

NODIG VOOR EXTRA

- tijdschriften, plaatjes
- groot vel papier per groepje
- lijm

Begin

Laat de kinderen op hun stoel gaan zitten, hun rug recht en hun voeten stevig op de grond. Laat ze hun ogen sluiten. Vertel in een rustig tempo:

Stel je voor dat je aan de oever van een rivier zit. Je kijkt naar het water en ziet dat er van alles mee stroomt: vissen, eenden, een tak, een bootje. Zo kun je ook naar je eigen gedachten kijken. Die stromen ook maar door. En er stroomt van alles mee met jouw gedachten. Misschien heb je vandaag al gedacht: Zij is stom ... Zijn haar zit niet goed ... Die kleren zijn raar. Welke oordelen heb je vandaag over anderen gehad? ... Misschien heb je gedacht over jezelf: Ik ben niet aardig geweest ... Ik zie er niet leuk uit ... Mijn kleren zijn saai ... Ik heb lastig haar ... Welke oordelen heb je vandaag over jezelf gehad? ...

Kern

Lees het verhaal voor van Tasha die wil gaan vissen. Vertel de kinderen dat het verhaal speelt op het eiland Curaçao, heel lang geleden, nog voordat de Europeanen (Spanjaarden in eerste instantie) het eiland innamen. Vraag aan de kinderen:

- Wat wilde Tasha doen wat eigenlijk alleen de jongens mochten doen?
- Kunnen jongens en meisjes dezelfde dingen doen?

- Wat is typisch meisjesachtig? Wat is typisch jongensachtig? Wat doet iedereen hetzelfde?
- Kijk naar de illustratie. Waarom kun je zien dat de afgebeelde visser een meisje is?
- Kun je altijd aan de buitenkant zien of iemand een meisje is?

Afronden

Laat de afbeeldingen bij het verhaal zien aan de kinderen. Deze is ook te vinden op kleuropschool.nl. Daar staan nog meer afbeeldingen van rotstekeningen die te vinden zijn op Aruba en op Curaçao. Laat de kinderen dan zelf rotstekeningen maken met krijt op papier of buiten met stoepkrijt.

Extra

Laat de kinderen in groepjes ieder twee collages maken van 'jongensdingen' en 'meisjesdingen'.

Bespreek wat er allemaal op de collages staat met elkaar en of iedereen het erover eens is dat het op de goede plek staat.

Edson krijgt straf

Edson woont pas een korte tijd bij baas Samuel de Goede op de plantage. Hij is net vorige week zeven jaar geworden. Niet dat ze zijn verjaardag hebben gevierd, maar zijn moeder had hem dat verteld.

Zijn lieve moeder die nu zo ver weg is. Edson is namelijk als een slaaf verkocht aan baas Samuel. Hij is zo bij zijn moeder weggehaald.

'Ik zal goed voor je zorgen,' zei baas Samuel en gaf hem een aai over zijn bol.

Maar daar is Edson niet zo zeker van. Hij kreeg een plek in een hutje waar allemaal grote stoere mannen sliepen. Die mannen moesten ook allemaal hard werken voor baas Samuel.

Meteen de eerste dag had Edson al gezien dat een van de mannen werd gestraft voor iets wat hij niet goed had gedaan. Hij kreeg van Pieter, de zoon van baas Samuel harde klappen met een stok op zijn rug. Daar kwamen grote striemen rood en Edson zag ook bloed.

Die mannen waren allemaal in bezit van baas Samuel en moesten doen wat hij en de andere witte mensen vertelden dat ze moesten doen. En dat was vooral hard werken.

Edson had als taak om de schapen en geiten, zo'n vijf-en-twintig dieren alles bij elkaar, mee te nemen naar de plekken waar gras was, om ze te hoeden heet dat. Orlando, een van de oudere slaven, had hem de plekken laten zien de eerste dagen dat hij bij baas Samuel was.

Sinds vorige week doet Edson het helemaal alleen. En dat ging best goed. Tot vandaag.

Soms liep een lammetje of geitje wat te dromen. Dan bleef hij achter onder een paar struiken of bij een boom. Edson kende de kudde al zo goed dat hij vrij snel zag of alle dieren er waren. En ook nu is er een lammetje dat nog loopt te dromen in het gras. Edson en de kudde zijn al een stuk verderop. Edson ziet opeens het lammetje springen in het gras. Maar hij ziet ook dat een grote arend, een gonini, heel snel richting het lammetje vliegt. Edson begint te rennen en zwaait met een stok. Maar de arend is sneller en grijpt het arme beest met zijn grote klauwen ...

Edson moet er van huilen. Oh moeder, denkt hij, gaat de baas me nu straffen? Edson neemt de kudde mee terug naar de plantage. Hij is verdrietig om het lammetje. Maar hij is ook bang dat hij straf zal krijgen.

Als alle schapen en geiten in hun hok terug zijn, staat Pieter opeens bij hem. De zoon van de baas. Zelf ook een baas. Edson vertelt meteen wat er is gebeurd.

'Toen kwam die gonini, met zijn gemene klauwen en die pakte het lammetje zo mee ...' vertelt Edson bijna huilend.

'Je lag zeker te slapen, luilak,' zegt Pieter. 'Ik zal je leren om dat nooit meer te doen!' Hij pakte Edson bij zijn nek en sleurde hem mee naar binnen. Pieter pakte een riem, trok Edson zijn shirt uit en zijn broek naar beneden, legde hem op zijn buik op een stoel en begon ongenadig hard op diens blote rug en billen te slaan met zijn riem. Dat doet vreselijk veel pijn, maar Edson houdt zijn mond dicht en schreeuwt niet. Pieter de Slechte, denkt hij alleen maar. Zeker niet Pieter de Goede. Die naam zou veranderd moeten worden. Wat een gemene baas.

Tekst: Jeroen Hoogerwerf -

Illustratie: Petra Heezen

GROEP 3 & 4

NODIG

- blokken
- tekenmateriaal en papier

Les 3 Lieve of gemene bazen?

DOEL de kinderen onderzoeken hoe een baas kan zijn

Begin

Leg midden in de kring wat blokken. Vertel de kinderen dat je een verhaal gaat vertellen over Tom en Kim die allebei de baas willen zijn. Vraag vooraf twee kinderen die het verhaal uit willen beelden. Zij mogen bij de blokken gaan zitten. Eén kind speelt Tom en het andere speelt Kim: *Tom en Kim zitten in de klas te spelen. Ze willen iets moois van de blokken maken. Tom wil graag een kasteel maken en hij begint meteen te bouwen. 'Nee,' schudt Kim, 'we maken een toren.'* Ze pakt de blokken af en ze stapelt ze op elkaar. *'Nee hoor,' schudt Tom, 'we maken mooi een kasteel. Ik ben de baas en ik mag het zeggen!'* Boos staat Kim op. *'Ik ben de baas en ik mag het beslissen!'* Ze stampet met haar voeten. *'Echt niet,' roept Tom. 'Ik ben de baas!'* en hij gooit zo de mooie toren om.

Vraag aan de kinderen: Wie speelt de baas in het verhaal? Is Tom de baas over Kim of speelt hij dat?

- Hoe gaat baas Samuel met hem om? En baas Pieter?
- Wat gaat er mis als Edson de geiten en schapen verzorgd?
- Is het eerlijk dat Edson straf krijgt?
- Is het eerlijk dat Edson zo'n harde straf krijgt?
- Is Samuel een goede baas? Is Pieter een goede baas?

Afronden

Laat de kinderen tekeningen maken van iets of iemand waar zij de baas over zijn. Bijvoorbeeld hun knuffel of huisdier, een plantje dat ze moeten verzorgen, een broertje of zusje waar ze even op moeten passen en daar dan even de 'baas' over zijn, enzovoort. Ze kunnen ook meerdere knuffels of dieren tekenen. Maak van de tekeningen een collage om in de klas op te hangen.

Kern

Lees het verhaal voor over Edson die straf krijgt. Dit verhaal speelt op een plantage in Suriname in de tijd van de slavernij. Vertel de kinderen dat lang geleden grote groepen mensen (tot-slaaf-gemaakten) gevangen werden en gedwongen werden over de grote zee te gaan werken. Ze mochten helemaal niets meenemen, alles werd afgepakt, zelfs hun naam. Maar alles wat ze geleerd hadden (op school, van hun ouders en grootouders) kon niemand afpakken. En zo konden ze verhalen doorvertellen aan hun kinderen en kleinkinderen. Leg dit in je eigen woorden uit aan de kinderen. De baas was eigenaar van de tot-slaaf-gemaakten, de slaven.

- Wie is of zijn er de baas in dit verhaal?
- Wat is er met Edson gebeurd aan het begin van het verhaal?

Extra

Filosofeer met de kinderen over de baas zijn. Gebruik de volgende vragen: Een huisdier heeft vaak een baasje. Hoe zit met dat dieren in de dierentuin, zoals de giraffen? Wie is daarover de baas? Hebben dieren in het wild, zoals de vogels die in je tuin vliegen of de arend uit het verhaal, een baas? Hoe word je eigenlijk de baas? Mag je alles doen als je de baas bent? Kunnen mensen de baas zijn over elkaar? Is de juf de baas over jou?

De trommel die me roept

Vanuit het groene regenwoud **[met de handen over de bovenbenen wrijven]**
Hoor ik het geluid van een verre pratende trommel **[zachtjes slaan op de bovenbenen]**
Ver weg, heel ver weg **[zachtjes klappen in de handen]**
De trommel roept mij **[zachtjes slaan op de bovenbenen]**
Hij roept me echt **[iets harder slaan op de bovenbenen]**
Om te gaan dansen, we zijn vrij **[zachtjes stampen met de voeten]**
Voor jongens om te dansen **[jongens: zachtjes stampen met de voeten]**
Voor meisjes om te dansen **[meisjes: zachtjes stampen met de voeten]**
Voor alle kinderen om te dansen, we zijn vrij **[zachtjes stampen met de voeten]**

En het geluid van de trommel **[slaan op de bovenbenen]**
Echoot door het regenwoud **[met de handen over de bovenbenen wrijven]**
De van verre pratende trommel **[zachtjes slaan op de bovenbenen]**
Roept mij door het machtige regenwoud **[slaan op de bovenbenen]**
Om naar hem toe te komen **[klappen in de handen]**
Om met hem te dansen **[stampen met de voeten]**
De klanken van lieve liedjes **[zachtjes met de vingers knippen]**
Hoor ik **[in de handen wrijven]**
Hoe mooi klinken die! **[snel met de vingers knippen]**

En de van verre pratende trommel **[slaan op de bovenbenen]**
Roept mij nog steeds **[klappen in de handen]**
Van ver weg, van ver weg. **[zachtjes slaan op de bovenbenen]**
Hij roept me duidelijk **[zachtjes slaan op de bovenbenen]**
Om naar hem toe te komen **[klappen in de handen]**
Om met hem te dansen, we zijn vrij **[hard stampen met de voeten]**
Dus ik ren door het regenwoud **[snel in de handen klappen]**
Het grootse, wilde en prachtige regenwoud **[met de handen over de bovenbenen wrijven]**
Om te dansen op de klanken van de trommel **[hard/snel slaan op de bovenbenen]**
Voor jongens om te dansen **[jongens: snel stampen met de voeten]**
Voor meisjes om te dansen **[meisjes: snel stampen met de voeten]**
Voor alle kinderen om te dansen, we zijn vrij **[snel stampen met de voeten]**

*Vrije vertaling van het gedicht The distant talking
drum van Nigeriaanse dichter Isaac Olaleye
Illustratie: Daniëlle Schothorst*

GROEP 3 & 4

Les 4 Muziek met je lijf

DOEL de kinderen maken kennis met traditie van muziek en verhalen

Begin

Maak een geluidenmachine met de hele groep. Laat de leerlingen gaan staan en oefen met de hele groep de volgende geluiden: handen wrijven, vingers knippen, op de bovenbenen slaan en met een voet stampen. Verdeel dan de klas in vier groepen en geef elk groepje een van de geluiden om uit te voeren. Laat de groepjes eerst een voor een hun 'geluid' oefenen. Speel zelf de dirigent (of vraag een leerling) door aan te geven welk groepje op welk moment geluid moet maken, sneller of langzamer, harder of zachter.

Kern

Op de meeste plantages was geen vertier voor de tot-slaaf-gemaakten. Zij vertelden elkaar welk verhalen. In het begin natuurlijk verhalen over Afrika, van hun eigen mensen. Muziek mochten ze ook niet maken. Lees het Afrikaans gedicht over trommelen en de functie van trommelen van het werkblad voor. Geef de kinderen eventueel een kopie van het werkblad of laat de tekst zien via het digibord (kleuropschool.nl). Lees dan het gedicht nog een keer voor en laat de kinderen er de geluiden en bewegingen bij maken die op het werkblad staan.

- De trommel roept om te komen dansen. Word jij ook wel eens geroepen om te dansen of te bewegen, gewoon omdat je er zin in hebt?
- Zijn er nog meer geluiden uit het regenwoud die je zou kunnen nadoen met je lijf?
- Wat voor functie zou het trommelen kunnen hebben?

- Kon je het gedicht nog volgen toen je er ook geluiden bij moest maken?

Lees het gedicht nog een keer voor en laat de leerlingen de bewegingen/geluiden uitvoeren.

Afronden

- Laat de leerlingen in groepjes van 2 tot 4 kinderen proberen om zoveel mogelijk geluiden te maken met hun lichaam. De handen, de voeten, de mond (bijvoorbeeld met een vinger de wang ploppen), of een combinatie daarvan. En natuurlijk kunnen ze ook proberen om samen geluiden te maken. Dat mogen harde of zachte geluiden zijn, korte geluiden of langere.
- Een variant is om in de kring een eerste leerling een bodypercussiegeluid te laten maken. Waarna de tweede het geluid nadoet en er een geluid aan toevoegt. De derde doet het geluid van de tweede na en voegt een geluid toe. Laat dit zo even doorgaan en kijk hoe snel de groep dit kan uitvoeren na even oefenen.

Extra

- Maak samen regenkokers (voor in het regenwoud) met closetrollen of kokers van Pringles gevuld met rijstkorrels, macaroni of spijkers. Of gebruik lege kindersurprise eieren om maracas te maken. Met bonen of rijst erin klinken ze verschillend. Maak dan samen muziek met de instrumenten en met bodypercussie.

De ketenen werden verbroken

Eindelijk was de dag gekomen dat wij vrij zouden zijn, dat we de ketenen werden verbroken. Ik zou me deze eerste juli van 1863 heel goed blijven herinneren.

'Laetitia, kom je?' riep mijn moeder. 'We gaan naar de stad, naar Paramaribo.'

Iedereen op de plantage had de mooiste kleren aangetrokken. Mijn moeder had mij een prachtige koto aangedaan en een angisa hoofddoek om mijn hoofd geknoopt. Ik had zelfs schoenen gekregen om aan te doen. Die had ik nog nooit gehad. En ik heb ze eerst net zolang gepoetst tot ze helemaal mooi blonken.

Voordat we naar de stad gingen heb ik met mijn moeder het eten voor vanavond al voorbereid. Heerlijke heri heri. De kabeljauw hebben we van baas Pieters gekregen. Ik heb die man nog nooit zo vriendelijk meegemaakt. We hadden cassave en nappie en zoete aardappel. Dat zal smullen worden vanavond.

In de stad kwamen we heel veel mensen tegen die we kenden van andere plantages en uit de stad. We maakten praatjes, we dansten en we bekeken onszelf in de etalageruiten van de winkelstraten. We wensten iedereen geluk met deze dag van onze grote vrijheid, van de verbroken ketenen.

We zagen hier en daar wel soldaten lopen. Bij het huis van de gouverneur waren er nog meer. Alsof we nu nog in opstand zouden komen, nu we vrij waren.

Op een plek in het park stond een vrouw in een mooie jurk met een kalebas. Zij praatte heel veel, maar ik kon haar niet zo goed horen. Uit een kalebas goot ze wat water op de grond. Mijn moeder vertelde dat dit een plengoffer was. In het Winti-geloof worden plengoffers gebracht om moeder aarde, onze schepper en onze voorouders te eren.

Oom Kwakoe vertelde me: 'Laetitia, onze voorouders zijn hierheen gebracht uit Afrika. We moeten onze voorouders altijd eren. *Fu sabi pejego, you mu sabi pe jou mopo* - Om te weten waar je naar toe gaat, moet je weten waar je vandaan komt.'

Vrij, we waren vrij! En dat hebben we gevierd op die eerste juli 1863. Maar we kwamen er al snel achter dat we nog niet helemaal vrij waren. Mijn moeder kreeg te horen dat ze nog tien jaar moest werken voor baas Pieters, wel tegen een loon, maar of dat nu echt verandering was. Ik was nog geen vijftien, dus ik was wel al vrij. Ketu Koti, de ketenen waren verbroken. De vrijheid was dan wel dat we geen slaaf meer waren, maar we waren wel gedwongen bij de baas te blijven werken.

Tekst: Jeroen Hoogerwerf

Illustratie: Petra Heezen

GROEP 3 & 4

Les 5 Ketu Koti

DOEL de kinderen maken kennis met de viering van Ketu Koti

Begin

Vraag de kinderen stevig te gaan zitten met hun rug tegen de leuning en beide voeten stevig op de grond. Als ze dat willen mogen ze hun ogen dichtdoen. Vertel dan met rustige stem:

Sluit je ogen en ontspan. Probeer niet te denken aan andere dingen, maar alleen te luisteren naar je ademhaling. Voel de lucht in en uit je lichaam stromen. Blijf rustig doorademen.

Stel je dan voordat de lucht die je inademt, vrijheid is. Adem in en voel de vrijheid in je stromen. De vrijheid stroomt door je hele lijf. Adem uit en voel je spanningen, nare ervaringen en boosheid wegvloeien met de lucht die je inademt.

Adem dan weer rustig in ... en voel de vrijheid weer in je stromen. Adem dan weer rustig uit ... en geef je angsten en je boosheid met de lucht mee.

Zuig nog een keer stevig de lucht, de vrijheid in en je boosheid, boze dingen, er uit. Je bent nu helemaal tot rust gekomen en vrij.

Laat de kinderen nog een paar keer in- en uitademen en zeg dan dat ze hun ogen weer rustig mogen opendoen. Laat eventueel een paar kinderen vertellen of ze de vrijheid ook echt konden voelen bij het inademen.

Kern

Wie weet wat Ketu Koti is? Is er iemand die Ketu Koti viert of wel eens gevierd heeft? Lees dan het verhaal voor van het werkblad *De ketenen werden verbroken* waarin Laetitia vertelt over Ketu Koti of beter de eerste dag van de officiële afschaffing van de slavernij. Vraag daarna aan de kinderen:

- Waarom trekt Laetitia mooie kleren aan?
- Wat zou jij aantrekken bij zo'n gebeurtenis?
- Wat gaat Laetitia doen met haar moeder?
- Heb je zelf ook wel eens zo'n feest gevierd? Hoe voelde dat?
- Hoe zou Laetitia zich voelen?

Afronden

Laat de kinderen zelf een papieren feesthoedje vouwen en kleurrijk en vrolijk versieren. Laat ze bedenken welke feestboodschap of -wens ze willen vertellen met hun hoed. Die mogen ze natuurlijk ook op de hoed schrijven.

Extra

- Deze oefening kan tijdens een gymles in de gymzaal of buiten op het schoolplein. Laat de kinderen op een eigen plek gaan staan in de open ruimte. Als ze een eigen plek hebben gevonden, vertel dan dat ze op reis mogen gaan als de muziek begint. De reis begint met lopen als de muziek start. Wanneer de muziek stopt mogen de kinderen hun manier van reizen veranderen, zoals springen, huppelen, kruipen, galopperen, etc. Het leukste is als je muziek hebt die steeds van ritme veranderd (Surinaamse of Caribische muziek!), maar vrijwel alle muziek is geschikt. Laat de kinderen wel rekening houden met elkaar, er zitten altijd grenzen aan vrijheid!

Vuurkinderen

Nyame, de hemelgod, had een grote mand gevuld met aarde en planten, allerlei soorten dieren en insecten en de mand aan de donkere hemel gehangen. Die mand was de aarde. Hij maakte een luik in de hemel waardoor hij naar beneden kon. Hij maakte kleinere en grotere gaten in de hemel, de sterren en de maan, zodat het niet helemaal donker zou zijn op aarde als het luik dicht was. Op een dag vond Nyame de aarde te kaal. Hij vulde een mand met planten en bloemen. Al die tijd leefden er mensengeesten in Nyame. Toen hij uit het luik leunde om de mand te laten zakken, zaten er twee nieuwsgierige mensengeesten in zijn mond, de vrouwengeest Iyaloda en de mannengeest Pumzi. Nyame moest niezen en de twee vlogen er uit. Ze vielen door het luik op de aarde. Ze liepen tussen bomen en planten. Ze verwonderden zich over bloemen en dieren. In een beschutte grot begonnen ze hun nieuwe leven. Ze misten het leven in Nyame, maar konden niet terug door het luik.

Vaak liet Pumzi de vrouwengeest alleen in de grot achter, om met de wind en de bomen te gaan praten of te dansen met de schaduwen. Iyaloda was daardoor eenzaam, maar ook te bang om de grot te verlaten. Ze bedacht een plan.

'Ik heb een plan om mijn eenzaamheid voor altijd te verdrijven,' zei Iyaloda op een avond. 'Als we wat klei kneden tot kleine schepsels naar ons voorbeeld, dan kunnen we die bakken in het vuur en adem inblazen. Dan ben ik niet alleen als jij het bos ingaat. We noemen ze kinderen.'

Pumzi vond het een mooi plan en ze gingen meteen aan de slag. Ze maakten een vuur tot het rood gloeide en kneedden de eerste kleine beeldjes van klei. Ze legden de beeldjes in het vuur en wachtten. Net op dat moment hoorden ze Nyame roepen: 'Iyaloda! Pumzi!' Doodsbang haalden ze snel de figuurtjes uit het vuur en verborgen ze onder wat bladeren. Net op tijd.

'Wel mensengeesten,' bulderde Nyame, 'hoe vinden jullie mijn aarde? Zijn jullie braaf geweest?'

'O ja, grote Nyame,' antwoordden Iyaloda en Pumzi.

'Houden zo,' zei hemelgod Nyame. 'Zorg goed voor alles wat ik heb gemaakt, en boven alles, zorg dat je niet in de problemen komt.'

Hij wandelde weg om van zijn wereld te genieten. Ze maakten weer nieuwe mensjes van klei. Maar ze lagen nog niet in het vuur of Nyame kwam weer bij de grot. Nu lieten ze de figuurtjes in het vuur liggen en hoopten dat Nyame ze niet zou zien. Hij leek wat argwanend en bleef best lang, maar hij ging weer weg zonder dat hij hun geheim ontdekte.

Nyame kwam nog een paar keer terug. Soms hoorden ze hem komen en konden ze de mensjes nog net op tijd verstoppen. Soms moesten ze blijven bakken in het vuur. Eindelijk ging Nyame in de avond terug naar zijn hemel. Pumzi en Iyaloda haalden alle mensjes tevoorschijn die ze hadden gemaakt. Sommige mensjes waren nauwelijks gebakken en best wel wit. Anderen waren wat gelig gebakken, weer andere rood of bruin of zwart.

Pumzi en Iyaloda waren blij met alle kinderen, ongeacht hun kleur. Ze bliezen hen een voor een adem in, zodat ze tot leven kwamen, als kinderen die wakker werden uit hun slaap.

Iyaloda, de Grote Moeder, was niet langer alleen.

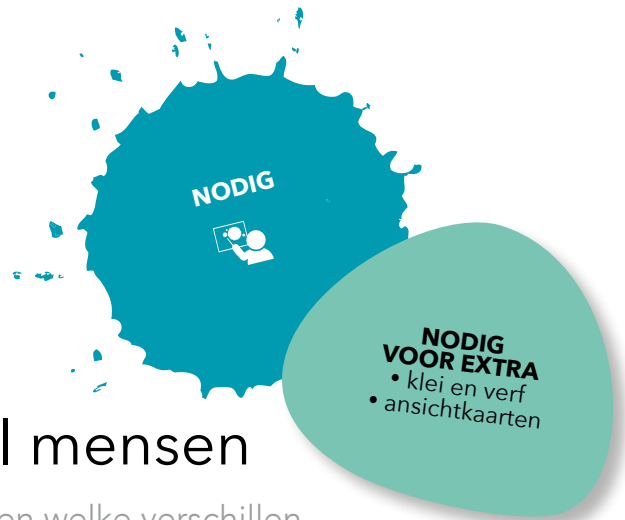
*Een scheppingsverhaal uit West-Afrika (Ghana) uit de mondelinge overlevering van het Akan-volk.
Tekst: Jeroen Hoogerwerf - Illustratie: Vanessa Paulina*

GROEP 5 & 6

Les 1 We zijn allemaal mensen

DOEL de leerlingen verkennen welke verschillen en overeenkomsten er zijn tussen mensen

Begin

Laat de leerlingen tegenover elkaar gaan staan in tweetallen. En elkaar van top tot teen bekijken en vertel ondertussen:

Kijk maar eens goed naar elkaar. Welke kleur ogen heeft degene die tegenover je staat? Welke kleur haar? Hoe ziet het haar eruit? En hoe de neus, de mond, de oren? Wat voor kleren heeft de ander aan? Is het een meisje of een jongen? Weet je dat zeker? Welke kleur is de huid? Wat voor schoenen heeft de ander aan? Welke kleur zijn de sokken?

Vraag de leerlingen hoe ze dit vonden om te doen. Geef een paar leerlingen het woord om te vertellen. Laat dan de tweetallen benoemen wat ze zagen en wat ze erbij dachten.

Kern

Vertel het verhaal *De Vuurkinderen*. Vertel na afloop dat dit een mythe is van de Akan-stam uit Ghana die gaat over de schepping van de mens, zoals deze ook in bijvoorbeeld de bijbel en de koran wordt verteld. Wellicht kennen de leerlingen meer van deze verhalen?

Bespreek dan het verhaal aan de hand van de volgende vragen:

- Wat maakte de hemelgod Nyame in het begin?
- Hoe kwamen de 'mensengeesten' op aarde?
- Zijn alle kinderen hetzelfde? Hoe komt dat?
- Hoe vind je het dat er verschillende huidskleuren zijn?
- Zijn mensen allemaal hetzelfde? Waarom wel? Waarom niet?

Afronden

Maak samen met de groep op het bord een lijst van verschillen en overeenkomsten tussen mensen. Vraag eerst op welke gebieden mensen verschillen. Geef indien nodig zelf wat voorbeelden: cultuur, uiterlijk, geloof, gezondheid etc. Vraag dan op welke gebieden mensen hetzelfde zijn. Geef indien nodig voorbeelden: mens-zijn, gevoelens, een hart hebben, eten en drinken nodig. Bespreek dan de vragen:

- Is het erg dat er verschillen zijn? Waarom wel? Waarom niet?
- Zijn er voordelen aan de verschillen tussen mensen?
- Wat betekent: 'We zijn allemaal gelijk' als er toch zoveel verschillen zijn? Wat bedoelen we met die gelijkheid?

Extra

- Laat de leerlingen zelf poppetjes/kinderen van klei maken in verschillende kleuren. Ze kunnen de poppetjes eventueel ook beschilderen.
- Laat de leerlingen een kring vormen. Leg verschillende ansichtkaarten of afbeeldingen in het midden. De leerlingen kiezen een plaatje dat ze mooi of bijzonder vinden. Laat ze vertellen waarom ze hun plaatje gekozen hebben en wat hen erin aanspreekt. De leerlingen ontdekken zo dat mensen verschillende dingen mooi kunnen vinden, om uiteenlopende redenen.

De roof van Kofi

Mijn naam is Kofi. Ik ben geboren in Afrika. Ik woonde met mijn vader, moeder en broer Kwame. In het dorp leefde iedereen samen met heel veel families en we zorgden voor elkaar. Ieder had zijn taak. Mijn vader werkte voor de koning van Fantee en was vaak van huis. Mijn moeder kookte en deed de was. Zij was de baas in ons huis. Ik was de oudste thuis en hielp mijn moeder bij heel veel dingen. Net als mijn broertje Kwame.

'Kinderen, het is tijd om vruchten te gaan plukken en wortels uit te graven voor de voorraad,' zei onze moeder.

We vonden al snel een boom met mango's, waar we wel een halve mand mee konden vullen. We waren net aan het kijken of er ook nog andere vruchten waren, toen we een vreselijk geschreeuw en gegil hoorden. We lieten de mand staan en renden naar de plek waar het gegil vandaan kwam. Maar voordat we daar waren, werd ik onderuitgehaald door een grote man. Kwame bleef stokstijf staan.

'Meekomen,' zei de schurk, terwijl ik over mijn pijnlijke knie wreef. Toen ik moeite had om op te staan, zwaaide hij met een machete. Kwame kwam in beweging en trok me overeind. De man nam ons mee naar de plek waar ook andere kinderen naar toe waren gebracht. Toen werden we van elkaar gescheiden. Groepjes van drie kinderen werden aan elkaar vastgemaakt met een stuk touw en gingen lopen. Ik kon nog zien dat Kwame werd vastgemaakt aan ons nichtje Adjuba. Ik hoopte maar dat zij hem een beetje kon helpen.

Ik werd vastgebonden aan Adiel, of beter achter Adiel, en vervolgens werd Razi achter mij vastgebonden. Razi bleef maar jammeren achter mij. Tot hij een klap in zijn gezicht kreeg van een van de schurken. Nog een snik liet hij horen en toen was hij stil. We werden het pad op geduwd. 'Lopen!' riep een van die kerels die ons meenamen. We liepen door het bos richting het westen. Als we niet doorliepen kregen we een duw of werd de punt van een machete in onze rug gezet. Na uren lopen kwamen we aan bij het grote water.

We zagen witte mannen met geweren. Ze leidden geketende zwarte mensen, mannen, vrouwen en kinderen, naar een groot stenen huis. Het was ellendig om te zien dat er zoveel mensen gevangen waren genomen. We vroegen ons af of onze ouders daar ook waren. Maar we zagen geen bekenden. Soms klapte er een zweep.

We bleven daar een paar dagen, om aan te sterken, denk ik. We kregen water en eten. En werden aan onze enkels geketend. Toen werden we twee aan twee naar de zee gebracht. Daar lagen kano's klaar. Er waren mannen die probeerden te ontsnappen of terug te vechten. Maar die kregen harde klappen met de zweep of de achterkant van geweren. We moesten in een kano stappen en werden door zwarte roeiers naar een groot schip gebracht. Dat schip ging varen. Heel lang varen. We mochten af en toe aan dek, en dan zag je echt alleen maar water.

We deden aan boord elke dag hetzelfde. Liggen, eten, slapen, dansen en wassen. Steeds maar door. Elke dag weer. Steeds werden er mensen ziek. Dan hoorde je het kreunen van de pijn. Het huilen van kinderen. Er gingen ook mensen dood. Ik weet niet hoeveel. In ieder geval niet zoveel dat we opeens heel veel ruimte hadden.

Ik overleefde de reis. Ik ben een keer goed ziek geweest. Ik heb honger gehad. Ik heb gehuild. En toen moest ik gaan werken op de plantage. Mijn familie heb ik nooit meer gezien.

Bewerkte versie uit het boek Slaven zijn net kippen, Levendig Uitgever, 2022, Jeroen Hoogerwerf met illustraties van Vanessa Paulina

GROEP 5 & 6

Les 2 Onvrij!

DOEL de kinderen onderzoeken hoe het is om niet vrij te zijn

Begin

Laat de kinderen het slavenspel spelen. Hierin ervaren ze hoe het is als iemand de baas over je is terwijl je moet werken.

- Geef een leerling de rol van slavendrijver. Deze geeft instructies die de rest van de klas moet opvolgen. De slavendrijver kan de kinderen opdracht geven om de klas op te ruimen, het plein te vegen of om een bepaald materiaal (zoals zandzakjes of blokken) aan elkaar door te geven.
- De slavendrijver wordt hoe langer hoe strenger, met bevelen als 'niet kletsen', 'werk door', 'niet lachen', 'harder!'.
- Laat het spel even voortduren. Leg het daarna stil. Vraag de kinderen hoe voelde het om gedwongen te worden. Voelden ze dat ze in opstand wilden komen, of voelden zij zich gedwongen om te gehoorzamen? Vraag de slavendrijver hoe het is om de baas te zijn over anderen.

Kern

Lees het verhaal *De roof van Kofi* van het werkblad. Leg eventueel nog uit dat dit verhaal gaat over de slavenhandel en hoe mensen en dus ook kinderen werden gevangen en gedwongen om mee te gaan op een langer reis naar de andere kant van de oceaan, om daar gedwongen te gaan werken voor een baas. Mochten de kinderen zelf nog vragen hebben, probeer deze dan te beantwoorden. Bespreek het verhaal aan de hand van de volgende vragen.

- Waar is Kofi geboren? Waar ligt dat?
- Wat gebeurde er toen Kofi gevangen werd genomen?
- Hoe vond Kofi de reis op het schip?
- Hoe zou het zijn als je zo bij je familie wordt weggehaald en ze nooit meer terugziet?
- Zou Kofi nog vrienden hebben gemaakt, denk je, na deze gebeurtenissen?

Afronden

Laat de kinderen in groepjes vrijheid en onvrijheid in een creatieve opdracht verwerken. Laat de kinderen de vorm zelf kiezen. Benoem de dingen die de kinderen over vrijheid en onvrijheid hebben ontdekt in deze en de vorige les. Laat ze bedenken hoe ze hun ontdekkingen over vrijheid en onvrijheid kunnen uitdragen in een creatieve uiting. Geef suggesties, bijvoorbeeld: dansen, een schildering maken, een toneelstuk spelen, iets bouwen, plakken, enzovoorts.

Laat de groepjes hun resultaat aan elkaar presenteren. Laat ze bedenken wat de rol is van herdenken, herinneren en van vieren van de vrijheid en onvrijheid.

Extra

- Laat de klas groepjes vormen van drie of vier leerlingen. Geef elke groep een stapel kranten en tijdschriften. Vraag de leerlingen artikelen en afbeeldingen uit te knippen (of op internet op te zoeken) die gaan over situaties van mensen, landen, dieren enz. die vrij of niet vrij zijn om te kiezen of te doen wat ze zelf willen. Laat elk groepje hiervan een collage maken.
- Lees samen het boek *Doni en de kracht van de blauwe veer* van Dwight van de Vijver (Querido, 2022). De 11-jarige Afrikaanse Doni wordt als slaaf verkocht en komt in Suriname terecht waar hij zich zonder familie of bekenden moet zien te redden.
- Luister naar het lied *Kofi* van Canonliedjes.nl. De link staat op kleuropschool.nl.

Woensdag 3 februari 1863

Lieve Bernice,

Het is weer eens zover. Ik kan alleen maar staand schrijven vandaag. In de keuken liet ik een ei vallen. Het viel helemaal stuk op de grond natuurlijk. Kokkie Florence ging het meteen doorvertellen aan de mevrouw. En toen kreeg ik met de riem. De striemen staan op mijn billen en doen echt heel zeer. Mama heeft er wel wat zalf opgesmeerd. Die heeft ze stiekem meegenomen uit de badkamer van mevrouw toen ze die aan het schoonmaken was. Dus ik kan niet zitten.

Weet je, ik ben wel blij dat ik schrijven heb geleerd van Sofie. Vandaag kwam ze even naar me toe om me te troosten nadat haar moeder me met de riem had geslagen. 'Later wordt alles beter,' zei ze tegen me. 'Dan zijn jullie vrij.' Ik weet niet wanneer dat later is, Bernice. Sofie wist het ook niet precies. Mama wist het ook niet. Ze had wel van opa Kwakoe gehoord dat het niet meer lang ging duren. Er komen al jaren geen mensen meer uit Afrika en kinderen mochten ook niet meer worden verkocht aan een andere baas. Dus wij blijven in ieder geval op deze plantage.

Het ergste is dat ik morgen weer naar het suikerrietveld moet. Helpen bij de oogst. Mijn leventje in de keuken is dan weer voorbij. Maar ik ben toch maar onhandig. Ik laat eieren vallen, terwijl die zo zwaar toch niet zijn. Dan is het beter om suikerriet te snijden. Al ben ik daar ook niet altijd even handig in. En zal ik het missen dat ik soms een zoete aardappel of een stuk brood onder mijn rokken mee naar huis kon nemen.

Opa Kwakoe kwam bij ons eten. Dat is niets nieuws hoor. Hij vertelde verhalen van vroeger op de plantage. Hoe er slaven waren die weglieden en aan de andere kant van de rivier een dorp hebben gebouwd. En over zijn broer Kwasi, die ook ontsnapt was, en toen achterna werd gezeten door de honden van de baas. Hij heeft die honden dood gemaakt met een speer en werd toen door een kaaiman naar de overkant van de rivier gebracht. Zo wist hij te ontkomen aan de mannen van de baas. Als Oom Kwasi nog leeft, dan is hij nog steeds een vrij man aan de overkant.

Ik droom wel eens over weglopen en hoe het zou zijn om vrij te leven. Om niet iedere dag bang te hoeven zijn voor straf. Om iedere dag genoeg eten te hebben. En dat je dan niet iedere dag hard hoeft te werken voor een baas. Nou ja, in ieder geval mag ik het wel allemaal in mijn hoofd denken en ben ik in mijn hoofd wel vrij. En ik kan dat allemaal met jou delen.

Genoeg geschreven, lieve Bernice, lief dagboek, het is tijd om te gaan slapen. Morgen weer hard werken op het veld ...

Liefs,
Serafina

GROEP 5 & 6

Les 3 Je gedachten zijn vrij

DOEL de leerlingen maken kennis met hoe een leven in onvrijheid is

NODIG
• mobiele telefoons /
tablets om te filmen
• pen en papier

**NODIG
VOOR EXTRA**
• pen en papier

Begin

Laat de leerlingen rustig op hun stoel gaan zitten, met de rug tegen de leuning en de voeten stevig op de grond. Laat degenen die dat willen hun ogen sluiten. Vertel met rustige stem:

Waar zitten jouw gedachten? ... Mag je alles denken? ... Zitten je gedachten in je hart of in je hoofd? ... Pak eens zo'n gedachte uit je hoofd of uit je hart ... Houd die gedachte vast in je handen ... Heel voorzichtig, want je gedachte is waardevol ... Laat je gedachte dan uitvliegen, naar de blauwe hemel en het licht van de zon ... Want je gedachten mogen vliegen, je gedachten zijn vrij ...

Wacht even en laat de leerlingen dan weer rustig hun ogen openen. Laat een paar leerlingen die dat willen vertellen welke gedachte ze hebben laten vliegen.

Kern

Lees het dagboekfragment van Serafina die leefde op een plantage in Suriname. Bespreek het verhaal met de leerlingen aan de hand van de volgende vragen:

- Wie herkent iets in het dagboekfragment?
- Wat gebeurde er in de keuken met Serafina?
- Doe je zelf ook wel eens iets verkeerd? Krijg je dan straf?
- Hoe vind je dat Serafina toch lezen en schrijven heeft geleerd van Sofie, terwijl dat eigenlijk helemaal niet mocht?
- In het verhaal stelen zowel Serafina (eten) als haar moeder (zalf) van de baas van de plantage. Wat vind je daarvan?
- Serafina zou wel willen vluchten. Zou je haar een goede raad kunnen geven om dat wel of niet te doen?

Laat de leerlingen vervolgens individueel in stilte (of met rustige muziek) een brief schrijven aan Serafina om haar moed in te praten en te vertellen dat ze vrij mag zijn in haar gedachten.

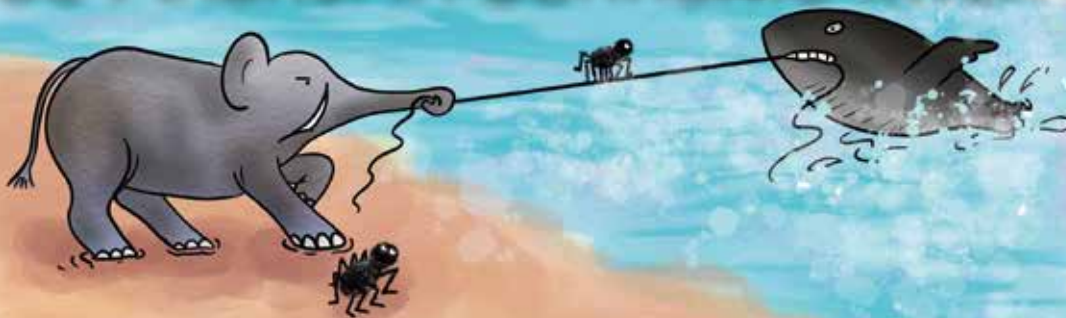
Afronden

Laat de leerlingen zelf een dagboekpagina of filmpje (Vlog) maken. Hierin leggen ze hun eigen wens voor vrijheid vast. Geef de leerlingen die dat willen de gelegenheid om hun filmpje of dagboekfragment te delen met de hele groep.

Extra

- Lees artikel 1 van de Grondwet voor: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Verdeel de klas in groepjes van drie leerlingen. Laat elk groepje artikel 1 van de Nederlandse Grondwet in eigen woorden opschrijven en vervolgens op een affiche zetten. Laat ze ervoor zorgen dat hun affiche veel aandacht vraagt, bijvoorbeeld door kleurgebruik, de grootte of vorm van het affiche, of van de soort afbeelding. Hang de affiches op opvallende plekken in de school.
- Lees samen het boek *Schoenen voor een slaaf* van Joyce Pool en Peter Nyten. De 12-jarige Ndjosi werkt als slaaf op een suikerplantage in Suriname. Als hij een andere eigenaar krijgt, lijkt zijn leven te verbeteren. Leesboek met informatie over slavernij. (Delubas, 2010)

Hoe Anansi in Suriname kwam

Eens, lang geleden, stond Kwaku Ananse op een strand aan de kust van Afrika. Zijn zoon Anansi stond naast hem, al even slim als zijn vader. Nu moest Anansi heel erg plassen. Hij klom op een rots en plaste met een grote boog in zee. Daar waren de walvissen aan het spelen.

'Hè bah, viezerik!' schreeuwde de leider van de walvissen. 'Je maakt de zee vies. Dat mag je niet meer doen, hoor!'

'O nee?' zei vader Kwaku. 'Als hij nodig moet, dan doet hij het gewoon weer! Denk je soms dat je de baas kunt spelen? Kom morgenochtend om tien uur maar terug. Dan gaan we een wedstrijdje touwtrekken doen.'

Walvis snapte er niets van.

'Touwtrekken? Hoe gaan we dat dan doen?' vroeg hij.

'Gewoon, morgen binden we onszelf vast aan een touw,' vertelde Anansi. 'Jij aan één kant van het touw, en ik aan de andere kant. We zetten een streep op de grond en wie de ander over de streep trekt, heeft gewonnen.'

Walvis vond het een goed plan. Hij zou die brutale spin wel eens een lesje leren.

'Eén rukje aan dat touw en hij verdrinkt in zee, die praatjesmaker,' zei hij tegen de andere walvissen.

Eerder op de dag had vader Kwaku de olifant al uitgedaagd.

'Kwaku, klein mormel. Ga uit de weg of ik trap je dood,' trompetterde Olifant.

'Welja, is het weer zover?' zei vader Kwaku terug. 'Vergeet het maar, Olifant. Ik ga niet opzij.'

'Nu moet je eens even goed luisteren meneer Kwaku Ananse,' zei Olifant boos. 'Hoe durf je zo'n grote mond tegen me op te zetten! Als ik er niet langs mag, dan trap ik je dood.'

'Olifant, ik zal jou eens wat vertellen,' zei vader Kwaku. 'Jij bent groot en sterk, maar ik ben nog veel sterker. Morgenochtend om tien uur gaan we een wedstrijdje doen. We gaan touwtrekken.'

'Touwtrekken? Hoe gaan we dat dan doen?' vroeg Olifant.

'Gewoon, we binden onszelf vast aan een touw,' zei Anansi. 'We gaan allebei aan één kant van het touw staan. Daarna zetten we een streep op de grond. Wie de ander over de streep trekt, heeft gewonnen.'

'Och Anansi, dat win ik toch makkelijk,' lachte Olifant.

'Dat had je gedacht! Breng je hele familie maar mee. Dan zal ik eens laten zien hoe ik je over de streep trek. Ik zal wel voor een dik touw van spinnendraad zorgen.' Olifant werd een beetje boos.

'Klein mormel, ik zal jou morgen eens een lesje leren,' mompelde hij. Hij draaide zich om en liep weg.

De volgende ochtend gaf Kwaku eerst aan Olifant het ene uiteinde van het touw en toen liep hij naar het strand. Daar lag Walvis al klaar.

'Hier heb ik een het sterke spinnendraad. Jij trekt de zee in, ik het land op!' riep vader Kwaku.

Walvis trok en trok - 'Die spin is toch sterker dan ik dacht!' - tot hij aan de overkant van de oceaan de slavenschepen had ingehaald. De draad rekte als elastiek, en toen hij strak boven de golven gespannen stond, gebod vader Kwaku zijn zoon om eroverheen te lopen.

'Ga, Anansi, zoon van Afrika, ga achter onze zwarte vrienden aan. Breng ze verlichting als de ketenen knellen, breng troost door het vertellen van mijn verhalen.'

Toen Anansi aan de overkant was, knapte het spinnendraad. Hierna vertelden de walvissen en de olifanten tegen hun kinderen dat ze altijd heel aardig moesten doen tegen spinnen.

Bewerking door Jeroen Hoogerwerf vanuit meerdere versies over deze touwtrekwedstrijd. Het idee van de zoon die over het touw liep, komt van Noni Lichtveld uit het boek Anansi (1984).

Illustratie: Daniëlle Schothorst

GROEP 5 & 6

**NODIG
VOOR EXTRA**

- touw voor touwtrekken
- eventueel verhalenboeken

NODIG

- rol behangpapier
- verf, tekenmateriaal etc.

Les 4 Verhalen die troosten

DOEL de leerlingen verkennen het belang van verhalen vertellen

Begin

De kinderen zitten in een kring. Een kind fluistert een zin in het oor van het kind ernaast. Die fluistert dat weer door in het oor van het kind daarnaast, en zo verder, de hele kring rond. Wat blijft er van de zin over? Vraag na afloop: wie wist zéker dat hij het goed had verstaan?

touw loopt. Aan de ene kant kunnen ze olifant tekenen in Afrika (met andere dieren daar, hoe ziet de kust eruit?) en aan de andere kant de walvis die bij Suriname of een van de Caribische eilanden zwemt (met andere dieren, hoe ziet het eiland eruit?)

Kern

Vertel dat de verhalen over de spin Anansi vanuit Afrika met de tot slaaf gemaakte mensen zijn meegenomen naar waar zij naar toe werden gebracht. De tot slaaf gemaakten moesten hard werken en hadden weinig vertier. Daarom vertelden ze elkaar verhalen, dat kon zonder dat de bazen het door hadden. Lees dan het verhaal voor van het werkblad over hoe Anansi in Suriname kwam.

- Waarom verzint vader Kwaku de wedstrijd tussen de walvis en de olifant?
- Wat betekent verhalen kunnen 'troost brengen'?
- Heb jij ook wel eens iemand voor de gek gehouden?

Afronden

Laat de leerlingen op een stuk van een rol behangpapier een lange tekening of schilderij maken van de olifant en de walvis die aan een touw trekken, en de spin Anansi die over het

Extra

- Organiseer een spelletje touwtrekken tussen twee groepen leerlingen: de walvissen en de olifanten.
- Ga in de klas op zoek gaan naar verteltradities binnen de diverse achtergronden van de leerlingen. Bij wie thuis worden er ook verhalen verteld? De leerlingen kunnen hun (groot-) ouders bevragen. Als er geen verhalen verteld worden, welke verhaalpersonages kennen de kinderen dan wel? (televisiefiguren, sprookjes, superhelden...) Worden er misschien verhalen gezongen of liederen doorgegeven? Laat de leerlingen die een verhaal hebben gevonden, dat verhaal vertellen of voorlezen.

Eindelijk vrij!

Mijn naam is Manuel. Ik kom van de overkant van het water. Als het helder weer is kun je mijn land zien liggen. Toen ik hier op Aruba aankwam was ik nog jong. Ik weet niet of mijn ouders nog leefden. Ik heb een paar jaar bij paters gewoond, maar ben door hen verkocht. Ik werd meteen naar het huisje gebracht van Ignacio, een grote zwarte man, en zijn vrouw Esmeralda. Zij hadden geen kinderen en waren in dienst van de weduwe Arends. Mevrouw Arends had een scheepswerf waar boten werden gebouwd en gerepareerd en waar Ignacio als timmerman aan het werk was. Zij was steenrijk. Die weduwe Arends. Maar echt mooi was ze niet. We zagen haar niet veel buiten. Ze vond de zon maar niks. De keren dat ik haar zag had ze een lange jurk aan met lange mouwen en liep ze met een parasol boven haar hoofd. De weduwe had een wit gezicht, zo wit als het schoonste laken dat je ooit hebt gezien.

Op de zondagsschool ontmoette ik Jonathan. Iedere zondag kregen we les in het lezen van de Bijbel, en ook schrijven en rekenen. Na school trokken Jonathan en ik er vaak op uit. We wisten een stukje strand vlakbij Noord, waar het heerlijk zwemmen was en waar de mooiste vissen waren. Vaak zagen we dolfijnen en zeeschildpadden.

Jonathan was bij door strenge meester gekocht, een handelaar in paarden. Steeds maar weer vroeg hij aan mij: 'Manuel, zullen we samen weglopen? Dan pakken we een boot en gaan terug naar ons land, terug naar onze ouders.'

Maar ik durfde dat niet. Ik wist dat het onmogelijk was om zo van het eiland weg te komen. En we wisten ook helemaal niet of we het wel zouden redden. Als we betrapt zouden worden op vluchten, dan zouden we hard gestraft worden.

Jonathan probeerde wel om zelf weg te lopen. En toen nog een keer. En elke keer dat hij wegliep kreeg hij klappen. Op een keer kwam hij zonder hemd bij onze hut. Zijn hele rug zat onder de blauwe striemen en er liepen straaltjes bloed tussen zijn schouderbladen naar beneden. Hij was geslagen met een touw met knopen.

Esmeralda heeft het schoongemaakt en er bladeren van een geneeskrachtige struik opgelegd om de pijn te verzachten. Na die keer heeft Jonathan niet meer geprobeerd om weg te lopen.

Er waren al lange tijd berichten dat de slavernij zou ophouden. Ook op Aruba. Eindelijk kwam het nieuws dat we vrij zouden zijn. Vrij om te gaan en te staan waar we wilden. De slavernij wordt afgeschaft door de Nederlanders! Samen met mij kregen vierhonderdvijfentachtig slaven op Aruba de vrijheid op 1 juli 1863. Het was een geweldig feest. We zongen allemaal samen:

**Libertad, igualdad,
nos tur ta un.
No tin catibo mas.**

Vrijheid, gelijkheid,
wij zijn één.
Geen slavernij meer.

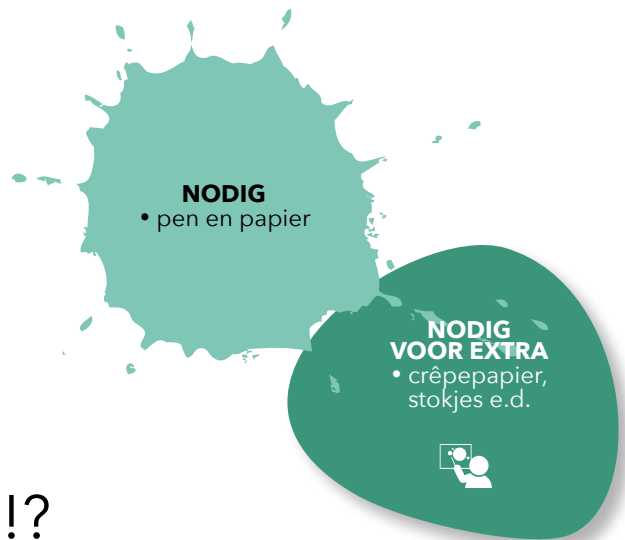
*Bewerkte versie van gelijknamige verhaal uit Slaven
zijn net kippen, Jeroen Hoogerwerf met illustraties van
Vanessa Paulina (Levendig Uitgever, 2022)*

GROEP 5 & 6

Les 5 Eindelijk vrij!?

DOEL de leerlingen onderzoeken gevoelens van vrijheid rond de afschaffing van de slavernij

Begin

Onderzoek met de leerlingen waarin ze vrij zijn om te kiezen. Laat de kinderen gaan staan als ze de vraag met 'ja' beantwoorden en blijven zitten als ze de vraag met 'nee' beantwoorden. Stel de volgende vragen, en breid ze uit met actuele kwesties die in de klas spelen:

Ben je vrij om naar school te gaan? Kies je zelf je broodbeleg? Bepaal jij zelf hoe vaak je naar ... gaat (oma, kerk, moskee, wintersport, vrienden)? Kies jij zelf of je weer de kapper gaat? Mag je zelf weten of je iemand slaat? Kies je je eigen geloof? Maak jij je eigen verlanglijstje? Mag je zelf weten wat je eet? Mag je zelf kiezen of je je bord leeg eet? Mag jij zelf je sport uitkiezen? Mag jij altijd zeggen wat je denkt?

Vraag eventueel na elke vraag een of meer leerlingen om hun antwoord toe te lichten.

Kern

Lees het verhaal *Eindelijk vrij!* voor van het werkblad. Voer daarna een gesprek met de leerlingen aan de hand van de volgende vragen:

- Waar kwam Manuel vandaan?
- Had Manuel het beter getroffen dan Jonathan? Waarom denk je dat?
- Jonathan wil weg van Aruba en vrij zijn. Manuel durft niet. Wat zou jij doen?
- Heb je zelf altijd voor het kiezen wat je wil doen?

Afronden

Het verhaal eindigt met een kort gedichtje. Laat de leerlingen een gedicht schrijven over vrijheid, gelijkheid en samenwerking. Dat mag in een vrije vorm, maar kan bijvoorbeeld ook een haiku of een elfje zijn.

Extra

- Laat de leerlingen een bloem maken van papier. Deze kunnen worden gebruikt om tijdens de herdenking van de slavernij in een vaas te zetten.
- Zing samen het lied *Ik heb een tuintje in mijn hart/Mi rowsu* van Jan Smit en Damaru. Op kleuropschool.nl staat een karaokeversie. Er is ook een nieuwe tekst gemaakt op de melodie van dit lied met als titel Slavernij. De tekst komt uit het boek *50 liedjes & verhalen* bij de Canon van de Nederlandse geschiedenis (*Verhalenfabriek*, 2014) en staat ook op kleuropschool.nl.

Het slavenschip

Op het eindeloze diepe blauw van de oceaan vaart een schip. Alle touwen aan de masten staan heerlijk strak. De wind bolt de zeilen op, die welvend witte blankheid tegen de blauwe lucht. Geen stampende machines jagen het schip voort, geen zwarte rookwolken besmeuren de blauwe hemelkoepel. Uit het kraaiennest gezien ligt het schip onder ons als een witte vis, het schuim spat op tegen de boegspriet, twee matrozen aan het roer zingen een heel oud zeemansliedje. Geen schouwspel kan dat van deze driemaster onder vol zeil evenaren, het is mooier dan ieder schip dat hier ooit gevaren heeft. Dit schip is de droom van hen, die in de drukte en de herrie van de grote stad slechts kunnen dromen over de gouden volheid van tijden die voorbij zijn.

Wij gunnen jou je denkbeeldige uitzicht vanuit het kraaiennest van die oude schepen. Wij gunnen je de zeewind langs je haren en onder je het lied van de matrozen, die op de balken staande zingend het bramzeil reven. Maar wij willen je toch waarschuwen. Waag je niet, vanuit je hoge plek, langs de mast naar beneden, of als je dat te gevaarlijk lijkt, door het schuttersgat naar beneden. Zet geen voet op de touwladders die naar het middenschip voeren, hoe blank en schoon geschrobd zij er ook van daarboven uitziet. Boven ruik je de prikkelende lucht van teer en de zilte zeewind. Daar beneden stinkt het reeds een mijl van de wind af naar het zweet en de uitwerpselen van duizend in het ruim gepakte slaven. Hierboven hoor je de kreten van de albatrossen, de zingende matrozen en het geruis van de golven. Daaronder hoor je het gejammer van de slaven, het krijsen van een vrouw die van een kind bevalt en het klappen van de zweep, die neer suist op de rugen van de zwarten.

Je wilt daar niet kijken, in de ruimtes onder het dek, die smerige broeinesten van vuil en ongedierte, waar de mannen van de vrouwen gescheiden, allemaal geketend, vervolgens opeengepakt om ruimte te winnen, hun wanhoop uitjammeren. Ook jij moet iets voelen van de wanhoop en het verdriet van die zwarten, weggesleept uit hun woonplaats, ver van hun familie, ziek door de deining van de oceaan en slechte voeding, vol angst voor hun onbekende bestemming.

Bovendien is het niet geheel zonder gevaar om naar beneden te gaan. Soms valt een slaaf in grote woede zijn bewakers aan, in de hoop neergeslagen te worden. Het is zelfs voorgekomen dat de slaven van een geheel schip in opstand kwamen. Wij weten, dat dit gebeurd is, in 1751, op de 'Middelburgs Welvaren'. Twee à drie dagen nadat het schip de Afrikaanse kust had verlaten, met bestemming voor Guyana, kwamen de slaven in opstand tegen de beestachtige behandeling door de blanken. Zonder wapens trachtten zij zich te verzetten tegen de zwaar gewapende macht van het scheepsvolk. Wij vernemen, dat er van de tweehonderd zestig slaven slechts dertig in leven zijn gebleven, terwijl van de blanke bemanning 'bij geluk geen een man is verloren'.

Bewerkt fragment uit Wij slaven van Suriname, Anton de Kom (1934)
Illustratie: Daniëlle Schothorst

GROEP 7 & 8

Les 1 Je leven afgepakt

DOELde leerlingen onderzoeken wat vrijheid is

NODIG

- A4-papier voor iedere leerling
- pen en papier

NODIG VOOR EXTRA

- boek *Wij slaven van Suriname – in makkelijke taal*

Begin

Geef iedere leerling een A4'tje. Laat de leerlingen vliegtuigjes vouwen. Op het vliegtuig schrijven ze 'Ik ben niet vrij als ...' en vullen deze zin aan. Ieder gooit zijn vliegtuigje door de klas, raapt een ander vliegtuigje op en schrijft daarop 'Ik weet dat er mensen zijn die niet vrij zijn. Ze worden onderdrukt of zijn gevlucht. Ze komen uit .../Ze heten ...'. Laat de leerlingen de vliegtuigjes nogmaals gooien en oprapen. Nu vullen ze deze zin aan: 'Als ik nog nooit vrij was geweest, zou ik ...'. Bespreek vervolgens deze laatste zin met de klas.

Kern

Lees het fragment uit het boek *Wij slaven van Suriname* van Anton de Kom van het werkblad. Vertel dat de opa van Anton de Kom in de slaventijd leefde. Anton de Kom was verdrietig en boos over wat er in de slavernij was gebeurd. Daarom schreef hij een boek over slavernij. Het was het eerste geschiedenisboek over Suriname dat geschreven was door een Surinamer. Voer een gesprek aan de hand van de volgende vragen:

- Waar komen de zwarte mensen vandaan?
- Wat beschrijft Anton de Kom in dit fragment?
- Hoe zou het zijn als je zo bij je familie wordt weggehaald, op een schip wordt gezet en je familie nooit meer terugziet?
- Waarom zou een slaaf neergeslagen willen worden, zoals in het verhaal wordt beschreven?
- Kan een mens een ander mens als bezit of als koopwaar behandelen?

Afronden

Het boek *Wij slaven van Suriname* was een protest tegen slavernij en de ongelijkheid die na de afschaffing van de slavernij was gebleven. Laat de leerlingen een pamflet schrijven tegen slavernij of de gevolgen van slavernij (discriminatie, ongelijkheid, racisme). Een pamflet is een blaadje waarop je kort en duidelijk je mening geeft over iets dat jij belangrijk vindt en dat je aan zoveel mogelijk mensen wilt laten lezen. Nodig de leerlingen uit om vrij en ongeremd hun mening helder onder woorden te brengen wat ze heel stom, vervelend, raar vinden aan slavernij en de gevolgen ervan. Bespreek de onderwerpen en de meningen met elkaar. Vraag ook: Waar kun je de pamfletten naartoe sturen? Hoe kun je zorgen dat er naar je geluisterd wordt?

Extra

- Welke vrijheden zijn er? Lees artikel 1 van de Grondwet voor: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Wat vinden de leerlingen van deze tekst? Laat ze hier vrij over discussiëren. Maak met de leerlingen een top drie van vrijheden die zij het meest waardevol vinden.
- Lees samen uit het boek *Wij slaven van Suriname – in makkelijke taal*. Deze editie is uitgegeven voor kinderen vanaf 12 jaar, maar goed geschikt om voor te lezen in de bovenbouw. Een uitgave van Eenvoudig Communiceren, 2018. Of kijk op kleuropschool.nl voor meer links naar informatie over Anton de Kom.

De belofte aan Tula

'Hier op landhuis Knip is in 1795 de slavenopstand begonnen, onder aanvoering van Tula. Wie weet wie Tula is?' vraagt juf Naika.

Alle vingers gaan omhoog, behalve die van Ènchi. Natuurlijk weet hij wie Tula is. De leider van de slavenopstand. Maar nu zit hij in een klein huisje en droomt weg ... In de raamopening van het huisje ligt een leguaan naar Ènchi te kijken. Ènchi doet zijn ogen open. Hij kijkt recht in de ogen van de leguaan.

'De opa van de overgrootvader van jouw papa heeft dit knoekhuisje gebouwd met de geschenken van Moeder Aarde: klei, mest, stenen en maisstengels. Hij droomde ervan dat zijn kleinkinderen en achterachterkleinkinderen wel als vrije mensen konden leven. Dat heeft hem staande gehouden. Jij bent het licht van de toekomst, zijn belofte aan Tula,' hoort Ènchi de stem zeggen.

'Ik begrijp je niet,' zegt Ènchi.

'Maakt niet uit, Ènchi, sluit je ogen maar. Laten we naar het verleden reizen.'

Het is middernacht. Ènchi ligt op de grond naast zijn moeder en vader met nog zes broers en zusters. Met zijn kop geeft de leguaan hem een teken om mee te gaan. Ènchi sluipt naar buiten in het nachtelijk duister. Hij volgt de leguaan dwars door de mondi totdat ze aankomen bij het landhuis Knip waar hij die ochtend was.

'Niet bang zijn,' zegt de leguaan. Ze gaan een kamer binnen waar een meisje met blond haar slaapt.

'Op een dag zul je haar weer tegenkomen.'

'Ik?' vraagt Ènchi niet begrijpend.

'Ja, op die dag zal er geen onderscheid meer zijn in kleur. Alle kleuren zullen elkaar omhelzen.'

Nu gaan ze een grote kamer binnen.

'Zijn dat de heer en zijn vrouw? Waarom slapen ze met de rug naar elkaar?' fluistert Ènchi.

'Soms dooft de liefde. Toen je papa nog klein was, waren hij en die heer vrienden.'

'Een slaaf, de vriend van een heer? Kan niet.'

'Alles kan,' antwoordt de leguaan.

In de glinsterende ogen van de leguaan ziet Ènchi een blanke en een bruine jongen verschijnen. Verscholen achter een rots kijken ze naar slaven die zingen, in de handen klappen en de tambú dansen. De blanke jongen probeert het dansen na te doen en struikelt bijna. Ze lachen, maar niet lang. Een witte hand grijpt de blanke jongen en sleurt hem mee.

'Sinds die dag hebben de vrienden elkaar nooit meer ontmoet. Kom, we gaan terug,' zegt de leguaan. 'Maar voordat je wakker wordt nog iets.'

'Wat dan?'

'De belofte aan Tula.'

Ènchi kan zijn ogen niet geloven. Tula staat voor hem!

'Ènchi, kijk eens op een andere manier naar landhuizen,' zegt Tula. 'Het landhuis was een huis waar de plantage-eigenaar de slaven liet lijden. Geef het nu een nieuwe betekenis. Maak van het landhuis een huis van vrijheid waar wij over onze geschiedenis leren en van onze cultuur leren houden. Beloof je me dat?'

'Ja, Tula.'

En weg is Tula.

En zo vertelde Ènchi aan iedereen die het wilde horen over zijn droom om de landhuizen te veranderen in huizen van vrijheid, zijn belofte aan Tula.

Bewerking van het gelijknamige verhaal van Laura Quast in het boek Curaçao, een rijk verleden / Kòrsou, un pasado riku (Levendig Uitgever/Biblioteka Nashonal Kòrsou, 2019). De illustratie is van Ariadne Faries.

GROEP 7 & 8

Les 2 In opstand tegen slavernij

DOEL de leerlingen maken kennis met opstaan tegen onrecht

NODIG

- materiaal voor poster en/of spandoek

NODIG VOOR EXTRA

- boek *De Opstand/ E Lantamentu*

Begin

Bespreek met de leerlingen: Wat is dat eigenlijk, je vrij voelen? Hoe voelt het om vrij te zijn? Waarin ben je vrij? Is vrij zijn: doen waar je zin in hebt, niet hoeven luisteren naar regels, denken wat je wilt, zelf mogen kiezen, niks moeten? Laat de leerlingen in groepjes een definitie/ beschrijving geven van vrijheid aan de hand van de vraag: Wat betekent vrijheid? Laat ieder groepje hun beschrijving presenteren aan de klas.

Afronden

Het was op initiatief van Tula dat zo'n vijftig tot-slaaf-gemaakten stopten met werken, wat leidde tot een grote slavenopstand op het eiland. Tula werd geïnspireerd door de Franse revolutie, de strijd voor vrijheid, gelijkheid en broederschap. Laat de leerlingen in tweetallen een protestposter of spandoek maken, dat ze in 1795 hadden kunnen gebruiken om te protesteren tegen slavernij.

Kern

Vertel dat Tula de leider was van de grote slavenopstand op 17 augustus 1795 in Curaçao die begon op plantage Kenepa (Knip). Steeds meer mensen sloten zich bij hen aan. Dapper vochten zij wekenlang. Toen werd hun opstand bloedig neergeslagen. Tula werd uiteindelijk vermoord samen met andere verzetsstrijders. Op Curaçao wordt daarom op 17 augustus de Dag van de Vrijheidstrijd gevierd. Lees het verhaal *De belofte aan Tula* voor aan de leerlingen.

- Naar wat voor plek is Ònchi op schoolreisje?
- Wie heeft het huisje gebouwd waar Ònchi binnengaat?
- Wat vertelt de leguaan aan Ònchi?
- Wat is de belofte van Tula?
- Is het belangrijk om dit soort beloftes te doen? Waarom wel/niet?

Extra

- Lees samen het boek *De Opstand/ E Lantamentu* van Monica Clarinda dat gaat over de opstand van de tot-slaaf-gemaakten in 1795 onder leiding van Tula (Levendig Uitgever, 2020)
- Laat de leerlingen een symbool bedenken dat staat voor vrijheid. Ze mogen het symbool ook maken van hout of klei, of tekenen/digitaal ontwerpen.

De jager en de planter

Een jager uit een klein dorpje diep in het oerwoud van Brokopondo was ver van huis. Hij had de hele dag gejaagd en nog niets geschoten. Op de terugweg naar huis was hij hongerig en had heel veel dorst. Toen hij langs een plantage kwam, stond daar de planter in de deuropening.

'Heeft u een stukje brood voor me? Ik heb zo'n honger,' vroeg de jager.

'Ga weg, onderkruipse, ik ga jou geen brood geven,' zei de planter boos.

'Geef me dan een glas water, alstublieft, ik heb zo'n dorst,' zei de jager.

'Je krijgt helemaal niets van me,' bromde de planter.

'Maar ik heb zo'n dorst,' smeekte de jager.

'Scheer je weg, indiaanse hond,' zei de planter, terwijl hij boos zijn arm ophief. 'Voordat ik je wegschop.'

En zo trok de jager verder, met honger en dorst, op weg terug naar zijn dorp.

Een paar maanden later ging de planter op jacht met een groot gezelschap van bevriende planters en kooplieden. Hij raakte los van de groep en verdwaalde in het oerwoud van Brokopondo.

Eindelijk kwam hij bij een hut aan de rand van een dorpje. Daar hoopte hij dat de bewoners hem weer de juiste weg zouden kunnen wijzen.

'Het is te laat, mijnheer, om nog zo ver te gaan vandaag,' sprak de man die met zijn gezin in het hutje woonde. 'Maar als u in mijn hutje overnachten wilt, dan bent u van harte welkom.'

Dat wilde de planter wel, die te moe was om nog op zijn benen te staan. De twee zonen van de man gaven de planter fris water te drinken en wat te eten, van het weinige dat ze hadden. Ondertussen maakte de man met dierenvellen een zacht bed voor de planter.

'Morgen zal ik u op tijd wekken en u dan de weg wijzen naar uw huis,' zei de man van het hutje.

In de ochtend wekte de man de planter en leidde hem het oerwoud in tot bij de weg naar zijn plantage.

Op het moment dat ze afscheid gingen nemen, sprak de man van het hutje: 'Kunt u zich herinneren dat u mij eerder gezien heeft?'

Pas toen zag de planter dat het de jager was die hij een paar maanden eerder had weggejaagd van zijn huis zonder hem eten of drinken te geven. Vol schaamte verontschuldigde de planter zich voor zijn onbeschofte gedrag. Daarop zei de jager: 'Wanneer u weer een arme jager ziet sterven van de dorst, en hij vraagt om een glas water, zeg dan weer "Scheer je weg, indiaanse hond!" tegen hem. Goede reis.'

En de jager keerde zich om en ging zijn eigen weg.

Vrij naar een verhaal van R. Arrenberg uit Keur van belangrijke en geloofwaardige verhalen (Erven F. Bohn, Haarlem, 1837). Illustratie Vanessa Paulina.

GROEP 7 & 8

**NODIG
VOOR EXTRA**
• blanco kaartjes of
stevig papier

Les 3 Wees goed voor een ander

DOEL de leerlingen onderzoeken hoe mensen met elkaar omgaan

Begin

De leerlingen zitten in een kring. Vraag hen om ontspannen te gaan zitten, met hun voeten stevig op de grond, hun rug recht en hun ogen dicht. Spreek rustig de volgende tekst uit. Neem pauzes tussen de zinnen: *Adem rustig in en uit. Hoor hoe je adem je neus in, en rustig weer uit gaat. Voel hoe je adem een weg zoekt in je lichaam, door je longen in je buik landt. Die adem komt vanzelf, ieder mens krijgt zomaar adem en lucht genoeg, ook al zijn we verder allemaal anders. (...) Vandaag kijk je naar jezelf. Met je ogen dicht voel je wie je bent. Je weet hoe je heet. Je weet hoe je eruitziet. Je weet waar je blij mee bent. Bedenk eens wat je leuk vindt van jezelf. Bedenk wat anderen leuk vinden aan jou. Waar je goed in bent. Bedenk ook waar je niet zo goed in bent. Wat anderen gek of stom aan jou vinden. Voel je voeten stevig op de grond. Je bent wie je bent met alles erop en eraan. Niemand kan je dat afpakken. Niemand hoeft daarover te oordelen - net zoals jij niet over anderen oordeelt. Kijk naar je eigen. Kijk naar jezelf. Je bent helemaal goed zoals je bent.*

- Het gezegde is 'Wie goed doet, die goed ontmoet'. Dat klopt dus niet helemaal met dit verhaal. Dan is het eerder 'Wie slecht doet, die toch goed ontmoet'. Wat zegt dat over de jager? En over de planter?
- Zou de planter zijn leven beteren na deze gebeurtenis? Wat denkt de jager daarover?

Afronden

Bespreek voor het spelen van dit ontmoetingsspel op welke manieren je contact kunt maken: met je ogen, met handgebaren, met of zonder woorden, met of zonder lichamelijk contact. De leerlingen gaan rondlopen op muziek. Als de muziek stopt, maken ze op een zelfgekozen manier contact met een leerling in de buurt. Zet na een korte pauze de muziek weer aan en herhaal het spel. Laat de leerlingen experimenteren met verschillende manieren van contact maken. Bespreek het ontmoetingsspel achteraf. Wat voelde goed en wat niet? Wie nam initiatief en wie volgde? Leg steeds de link met ontmoetingen in het echte leven.

Kern

Lees het verhaal over de jager en de planter voor aan de leerlingen.

- Laat de leerlingen eerst spontaan reageren op dit verhaal en hun mening geven over het verhaal.
- Wat voor iemand is de jager? En wat voor iemand is de planter? [Planter is de benaming van de eigenaar van een plantage, meestal dus ook een meester over de tot-slaaf-gemaakten die op de plantage werken. De jager is een oorspronkelijke bewoner van het regenwoud. Getuige ook het 'indiaanse hond', zoals de planter hem noemt]
- Zou je zelf wel iemand helpen die een probleem of een noodgeval zou hebben?

Extra

- Maak met elkaar kaartspel met 'goede dingen doen voor een ander'. Iedere leerling maakt een kaartje met tekst en afbeelding. Je kunt de kaartjes gebruiken als dialoogspel: verdeel de groep in kleine groepjes. Trek één voor één een kaartje. Bespreek het kaartje dat je trekt: vind je dit belangrijk, doe je het zelf, wat vind je ervan als iemand het voor jou doet?
- Gebruik de kaartjes met goede dingen voor een ander als tip van de dag/week: hang een kaartje op het bord en bespreek met elkaar hoe je dit kunt doen, wanneer je het zou willen, en of iemand het echt gaat uitvoeren.

Anansi en de kaaiman met open mond

De jonge Kaaiman lag al geruime tijd met zijn bek wijd open, toen hij opeens dacht: 'Waarom doe ik mijn mond niet dicht? Waarom lig ik er altijd zo bij, zo met mijn tanden bloot?' Hij krabde eens op zijn kale hoofd. Het had volgens hem wel iets met zijn grootvader te maken en die had het weer van zijn grootvader gehoord en die wist het weer van de grootvader van zijn grootmoeder. Kaaiman wist wel dat Anansi, een slimme spin, een belangrijke rol speelde bij het antwoord op de vraag waarom hij zijn mond niet dicht deed. Luister maar ...

Op een dag ging Anansi de spin vissen in de vijver van Opa Kaaiman. Hij stond tot net over zijn middel in het water, toen hij plots werd vastgepakt.

'Wie pakt daar mijn benen vast? Wat betekent dat? Laat me los!' schreeuwde Anansi.

'Nee!' werd er teruggeschreeuwd.

'Wie is dat?' riep Anansi. 'Lafaard, kun je je niet voorstellen? Laat zien wie je bent.'

'Ik ben Uitsmijter,' riep de stem.

'Laat me niet lachen, een uitsmijter in een vijver,' plaagde Anansi. 'Smijt me er dan uit, als je durft.'

En daar vloog hij al door de lucht en met een klap landde Anansi meters verder op de grond.

'Au, m'n billen,' jammerde hij en hij bleef versuft zitten.

'Die heeft je mooi beetgenomen!' lachte Opa Kaaiman.

Meteen stond Anansi op. Dat liet hij niet op zich zitten.

'Je kletst,' zei hij tegen Opa Kaaiman, 'dat was afgesproken. Let maar eens op.'

Hij zocht tien stokken waar hij scherpe punten aan sneed en toen stak hij die stokken in de grond op de plek waar hij geland was. De punten wezen naar de lucht en zagen er gevaarlijk uit.

'Zo, nu zullen we eens iemand uitnodigen om mee te gaan vissen,' zei Anansi. 'Ha, daar komt Tapir aan. Hé, Bofroe, heb je trek in vis?'

'Waarom niet?' zei Tapir Bofroe. 'Maar ik heb geen geld.'

'Je hebt geen geld nodig. Vissen voor het grijpen, man! Ga maar tot je middel in het water staan. Probeer het maar.'

Tapir Bofroe liep voorzichtig de vijver in.

'Hé,' riep hij opeens, 'wie houdt me vast?'

'Ik!' zei Uitsmijter.

'Dat is niets,' zei Anansi snel, 'dat is een soort uitsmijter. Zeg maar dat hij zijn werk moet doen.'

'Gaat hij me er dan uitsmijten?' vroeg Tapir Bofroe verbaasd.

'Inderdaad,' juichte Anansi, 'daar ga je.' En tegen de puntige stokken gilde hij: 'Vang hem op!'

Die dag kwam Anansi met een Tapir thuis en de volgende dag liet hij Konijn Konkoni 'uitsmijten' en de dag daarop was Varken Agoe aan de beurt. En zo ging dat maar door voor de ogen van Opa Kaaiman, die behoorlijk jaloers op Anansi werd, want die werd dikker en dikker van al die lekkere wildhapjes.

'Ik lust ook wel wat,' zei Opa Kaaiman en hij kroop naar de puntige stokken en trok ze een voor een uit de grond. Toen ging hij met zijn bek wijd open op die plek liggen en ... verder hoefde hij niets te doen: de smakelijkste hapjes vlogen in zijn mond. Wat Anansi ook verzon om Opa Kaaiman van plaats te laten veranderen, Opa Kaaiman bleef liggen waar hij lag.

Je kunt nooit weten, dacht de jonge Kaaiman. En daarom ligt hij daar nog steeds zo, net als Opa Kaaiman, met zijn bek wijd open en zijn tanden bloot.

Vrij naar een Surinaams verhaal over waarom de kaaiman met zijn bek open ligt
Illustraties: Daniëlle Schothorst

GROEP 7 & 8

**NODIG
VOOR EXTRA**
• boek *Hoe Anansi
de verhalen van de
wereld bevrijdde*

Les 4 Vertel het door

DOEL de leerlingen verkennen de traditie van verhalen

Begin

Leg uit dat de leerlingen in gedachten hun eigen verhaal gaan maken. Laat ze stil op hun stoel zitten met de ogen gesloten. Lees in een rustig tempo het volgende verhaaltje voor: *Stel je voor dat je naar een mooie plek in het bos gaat. Je zit met je rug tegen een boom. Je bent helemaal alleen. Je ruikt het mos. Je hoort de vogels kwetteren. Ineens komt er een vogel op je hand zitten. Hij kijkt je met zijn kraaloogjes aan en spreekt: 'Ik ben een wensvogel. Wat is je wens?' Je moet er even over nadenken, maar dan weet je het. (...) Zeg in je gedachten tegen de vogel welke wens je hebt. (...) De vogel knikt en zegt: 'Morgen zal je wens vervuld zijn.' De volgende dag merk je meteen dat er iets is veranderd. Hoe voel je je? (...) Wat zie je als je buiten komt? (...) Wat valt je nog meer op? (...) 's Avonds denk je terug aan wat je hebt beleefd. Hoe is je leven nu veranderd? (...) Wat zal er nog meer anders gaan? (...) Laat na afloop enkele kinderen vertellen over hun ervaringen.*

Kern

Vertel dat de verhalen over de spin Anansi vanuit Afrika met de tot slaaf gemaakte mensen zijn meegenomen naar waar zij naar toe werden gebracht. De tot slaaf gemaakten moesten hard werken en hadden weinig vertier. Daarom vertelden ze elkaar verhalen, dat kon zonder dat de bazen het door hadden. Lees dan het verhaal voor van het werkblad. Bespreek het verhaal aan de hand van de volgende vragen:

- Was het slim van Anansi om op die manier aan zijn eten te komen? Hoe komen spinnen normaal gesproken aan eten?
- Anansi staat in veel verhalen voor de tot-slaaf-gemaakte mensen. Hoe zou je dan de andere dieren in het verhaal kunnen zien? En de kaaïman?

Afronden

Ga met de leerlingen in een kring zitten. Vertel dat ieder kind een verhaal heeft. Een verhaal over je eigen leven. Hoe heet je, waar woon je, wie is je familie, wat is belangrijk in je leven? Laat de steen zien en vertel dat het een verhalensteen is. Degene die de steen in zijn handen houdt, vertelt zijn verhaal. Geef zelf het voorbeeld en vertel kort je eigen verhaal. Laat de steen dan de klas rondgaan. Ieder die dat wil, mag zijn verhaal vertellen. Leerlingen die dat niet willen, hoeven niet te vertellen. Zij zeggen 'pas' en geven de steen door. Je kunt de leerlingen ook eerst een eigen verhaal laten bedenken en daarna pas in de kring gaan zitten om naar elkaars verhalen te luisteren.

Extra

- De tot-slaaf-gemaakten in Suriname staan erom bekend dat ze Anansitori avonden organiseerden. Anansitori (verhalen over Anansi) werden op die avonden aan elkaar verteld. De leerlingen zoeken verhalen en liederen op van Anansi (of Nanzi/Kompananzi) via internet of in boeken en kiezen er verhalen uit om elkaar te vertellen. De verhalen mogen afgewisseld worden met (zelfgekozen) liedjes die ook een verhaal vertellen.
- Lees het boek *Hoe Anansi de verhalen van de wereld bevrijdde* van Maarten van Hinte met illustraties van Brian Elstak. (Uitgeverij Wilde Haren, 2021)

De ketenen verbroken – Keti koti

Je kunt geen land ontdekken
en afpakken van een ander
het is van Moeder Aarde
of van God zoals je wil

*Al zijn de ketenen verbroken
op de stranden van Afrika
hoor je ze nog huilen
als je heel goed luistert*

Niemand kan een mens bezitten
als was het maar een ding
iedereen is van zichzelf
en loopt zijn weg uit vrije wil

*Al zijn de ketenen verbroken
op de stranden van Kòrsou
hoor je ze nog schreeuwen
als je heel goed luistert*

Vrijheid is van iedereen
vrij in doen en laten
vrij van slaaf te moeten zijn
vrij om ketenen te breken

*Al zijn de ketenen verbroken
op de stranden van Sranan
hoor je ze nog ratelen
als je heel goed luistert*

Gedicht van Jeroen Hoogerwerf
Illustratie: Vanessa Paulina

GROEP 7 & 8

NODIG
• pen en papier

**NODIG
VOOR EXTRA**

Les 5 De verbroken ketenen

DOEL de leerlingen denken aan en herdenken het slavernijverleden

Begin

Er zijn grote gebeurtenissen die we met elkaar willen blijven herinneren. Zoals oorlogen. En zoals slavernij. Wat herdenken we? En waarom? We willen (nare) gebeurtenissen uit het verleden meenemen naar het heden, om te herinneren of om te zorgen dat ze nooit meer gebeuren. We hopen dat de herinneringen levend blijven door de verhalen steeds opnieuw te vertellen. We herdenken ook om in onze tijd nog rekening te houden met de gevolgen van bepaalde gebeurtenissen. En we herdenken om onze voorouders te gedenken en te eren. Vraag de leerlingen: Kunnen we leren door iets te (blijven) herdenken? Wat? Waarom denk jij dat? Zijn er mensen of dingen die jij herdenkt? Waarom? Wat kunnen we leren van het herdenken van de slavernij en het leed dat de tot-slaaf-gemaakten is aangedaan?

Kern

Jaarlijks wordt in Nederland op 1 juli met het bevrijdingsfeest Ketikoti – Surinaams voor 'Ketenen gebroken' – de afschaffing van de slavernij herdacht en gevierd. Ook wordt er vooruit gekeken naar de toekomst: we vieren vrijheid, gelijkheid en verbondenheid. Lees samen met de leerlingen het gedicht *De ketenen verbroken* van het werkblad. Laat de leerlingen dan zelf een gedicht schrijven over het slavernijverleden, waarin het herdenken centraal staat, maar ook vrijheid, gelijkheid en verbondenheid aan bod mogen komen.

Afronden

Bedenk in groepjes van drie leerlingen hoe je herinneringen aan vroeger kunt bewaren en speciale plekken kunt creëren om bepaalde gebeurtenissen en voorouders te eren en te herdenken. Zoek bijvoorbeeld slavernijmonumenten op via internet (in Suriname, Nederland, Aruba Curaçao of ergens anders in de Cariben of de wereld). Laat de leerlingen zelf een monument, gedenksteen of iets anders ontwerpen ter herdenking van de slavernij en de tot-slaaf-gemaakten. Als het ontwerp ook uitgevoerd kan worden, dan is dat natuurlijk nog mooier!

Afronden

Bekijk het filmpje *Rappen over slavernij* via kleuropschool.nl. Vraag de groep: Hoe denk je dat het voor Typhoon is om te weten dat de familie waar hij vanaf stamt, vroeger als slaaf heeft gewerkt?

Extra

- Beluister het lied *We zijn er* van Typhoon via kleuropschool.nl.
- Een ritueel is een plechtige manier om iets te doen. Bij een ritueel doen mensen dingen in een vaste volgorde. Bedenk een ritueel om te herdenken. Maak ook gebruik van de monumenten die je hebt gemaakt in *Afronden*. Bijvoorbeeld de namen van slachtoffers voorlezen, het verhaal van het monument verwerken in een gedicht, een verhaal of gedicht over slavernij voorlezen, een krans of bloem leggen voor de tot-slaaf-gemaakten, bepaalde muziek of een lied.

Samen herdenken en vieren: Keti Koti en Tula Dag

Keti Koti wordt jaarlijks gevierd op verschillende plekken in Nederland. Bijvoorbeeld in Rotterdam, en in Amsterdam: in Zuidoost, en in het Oosterpark bij het Nationaal monument slavernijverleden (zie binnenkant omslag). De viering kent allerlei festiviteiten: zo wordt er een plengoffer gebracht voor de voorouders, gaan de mensen gekleed in kleurige (traditionele) kleding en vindt er een feestelijke optocht (Bigi Spikri) plaats. Daarnaast zijn er ook festivals met muziek en (traditioneel) eten.

Voor Tula Dag op 17 augustus is les 2 van groep 7-8 heel geschikt om te gebruiken. Je kunt daarbij andere informatie vinden op bijvoorbeeld www.diaditula.nl.

Op de sites ketikotiroterdam.nl en ketikotiamsterdam.nl staat meer informatie over de activiteiten rond Keti Koti. Op internet zijn de sites van andere plaatsen waar activiteiten zijn te vinden.

Vier- of herdenkingstafel

Richt een vier- en herdenkingstafel. Je kunt beginnen met een wit laken, wit is de kleur van rouw.

Op deze feest- en herdenkingsdag wensen mensen elkaar in het Sranantongo (de taal van Suriname) *Wan Switi Maspasi Dey* (een fijne emancipatiedag). Ze branden dan een kaarsje voor hun voorouders om stil te staan bij het leed wat hun is aangedaan.

Je kunt de tafel inrichten met verschillende dingen die de kinderen zelf gemaakt hebben tijdens de lessen. Verder suggesties zijn:

- Vlaggen van de verschillende landen en delen van het Koninkrijk (Suriname, Aruba, Curaçao, Sint Maarten, Bonaire, Saba, Sint Eustatius)
- Vogels zijn een belangrijk symbool geworden van vrijheid. In Suriname en op de Antillen vliegen prachtige inheemse vogels, in de felste kleuren. Vogels zijn vrij, kunnen vliegen waar ze maar willen en zijn moeilijk te vangen. Afbeeldingen van vogels of maak zelf vogels, bijvoorbeeld van pangistof (Op kleuropschool.nl staat een verhaal over de kleuren van de vogels van Suriname)
- Producten als suiker(riet), katoenplant en koffie kunnen een manier zijn om het leed op de plantages een plekje te geven op de herdenkingstafel.
- Om de overleden voorouders te herdenken zet fruit en drankjes midden op de tafel.
- Maak met de kinderen een papieren ketting, die je symbolisch kunt breken als herinnering aan de afschaffing van de slavernij.

Mansipasi-lied

Eén van de meest gezongen liederen tijdens Keti Koti is het Mansipasi lied. Mansipasi betekent emancipatie. Zing samen het Mansipasilied.

Op kleuropschool.nl vind je de tekst en de link naar een gezongen versie van meneer Ricardo. Een lied dat ook als bevrijdingslied kan gelden is *Birth of new age* van Jeangy Macrooy, met daarin de zin *Yu no man broko mi - Je kunt mij niet breken*.

Bigi Spikri

'Bigi Spikri' betekent letterlijk 'Grote Spiegel' betekent. De uitgedoste mensen vierden hun vrijheid door langs de winketalages van Paramaribo te paraderen. Ze bewonderden zichzelf in de etalageruiten. Op veel plaatsen wordt deze feestelijke parade nog steeds tijdens Keti Koti (1 juli) gehouden. Door mee te lopen in de *Bigi Spikri* laat je zien dat jij de viering van de afschaffing van de slavernij op 1 juli belangrijk vindt.

Uit de lessen

Gebruik de verhalen, gedichten en uiteraard ook wat de kinderen zelf hebben geschreven en gemaakt om op te nemen in een herdenkings- en vierprogramma voor je school of je klas.

Kleur op school: betekenis geven aan de wereld om je heen

De basisschool is dé plek waar kinderen met allerlei verschillende achtergronden bij elkaar in de klas zitten. Ruimte voor verschillen in cultuur, waarden en religie die kinderen van thuis mee krijgen, is het visitekaartje van de school. *Kleur op school* snijdt onderwerpen aan die voor ieder kind belangrijk, toegankelijk en interessant zijn. Levensbeschouwelijke vorming, identiteitsvorming, sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschap vormen in de lessen één geheel.

Kinderen geven voortdurend betekenis of 'zin' aan alles wat ze meemaken. Ook zonder een religieuze context ontwikkelt iedereen op deze manier een levensbeschouwing in wisselwerking met anderen en de wereld om hen heen. Levensbeschouwing is het bezig zijn met betekenisgeving. De vraag die we met *Kleur op school* aan kinderen stellen als we het levensbeschouwelijk gesprek voeren is dan ook: Wat betekent iets voor jou?

Iedereen ontwikkelt zijn eigen 'levensverhaal' of 'betekenisverhaal'. Alle nieuwe ervaringen krijgen een plek in je levensverhaal, worden in een 'zinnig' verband geplaatst. Hoe iets betekenis krijgt in je verhaal hangt af van de bagage die je al hebt meegekregen en wat je hebt meegemaakt. Van je eigen levensverhaal dus. De betekenisgeving, dat eigen betekenisverhaal van het kind, dat staat bij *Kleur op school* centraal.

Via kleuropschool.nl kun je een proefabonnement aanvragen. Voor € 50,- krijg je dan voor iedere groep een exemplaar van een actueel nummer!

Werkvormen

Kleur op school werkt met acht werkvormen. De symbolen bij elke lesbeschrijving geven aan welke werkvormen aan bod komen.

creatief Schrijven, beeldend vormen, fantaseren

doen Actief aan de slag

muziek Luisteren, zingen

spiritizer Beleven, ervaren en verwoorden

verhaal Met elkaar lezen of luisteren naar een verhaal

vieren Samen stilstaan bij een gebeurtenis, samen beleven

gesprek Vraag en antwoord, dialoog

spel Verbeelden met lijf en spel

Vaardigheden

Kleur op school werkt met zeven levensbeschouwelijke vaardigheden. Bij elke les verwijzen de symbolen naar de belangrijkste vaardigheden die aan de orde komen.

waarnemen Kijken, luisteren, voelen, proeven. Ontdekken wat je raakt en inspireert.

vragen Zoeken naar betekenissen van en verbanden tussen de dingen die in jouw leven gebeuren.

verbeelden Woorden, kleuren, muziek, houdingen of symbolen gebruiken om te leren omgaan met vragen naar zin, waarheid en schoonheid.

vertellen Aan anderen vertellen wat je ervaart en waarneemt, wat er in je omgaat. Zo leer je jezelf kennen.

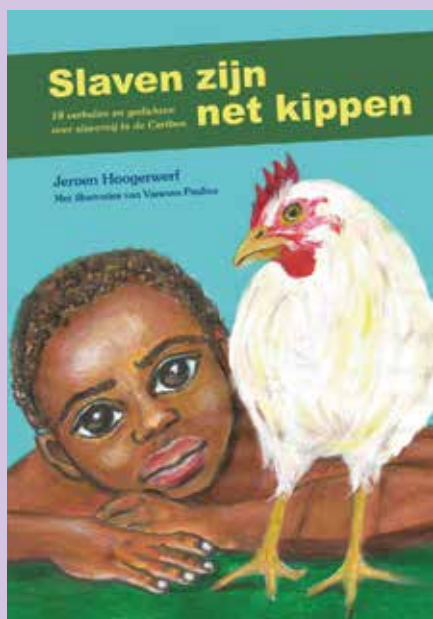
dialogiseren Je inleven in andere mensen, werelden, geloven, ervaringen en standpunten. Met elkaar spreken en lachen.

waarderen Onderscheiden wat goed en slecht is, gewenst en niet gewenst, belangrijk en onbelangrijk.

handelen Stevig op je voeten staan, goede dingen doen. Het leven viëren, mooi maken. Jezelf of de omstandigheden veranderen.

Slaven zijn net kippen

"De slaaf is een kip, mama De slaaf is een kip."

Deze regels komen uit een oud liedje van tot slaaf gemaakten op Curaçao: Slaven zijn net kippen. Twee broers waar het lied over gaat werden gezien als handelswaar, waar de baas mee kon doen wat hij wilde. Een schop geven, eten en drinken geven zodat ze konden overleven en werken, uiteraard zolang ze van waarde waren, kopen en verkopen, zelfs bij hun moeder weghalen ...

In de vroege zeventiende eeuw startte de Nederlandse handel in tot slaaf gemaakte mensen. Op 1 juli 1863 kwam er een wettelijk eind aan de slavernij in de Nederlandse koloniën in de Cariben. De verhalen en gedichten in dit boek gaan over de tijd dat er nog helemaal geen Nederlanders waren in de Cariben én de tijd dat Nederlanders tot slaaf gemaakten uit Afrika haalden.

Verhalen van vernedering, van moed en van vrijheid. Hopelijk dragen de verhalen bij aan het verbreken van de ketenen, de ketenen van onbegrip en onwetendheid. Omdat we allemaal mensen zijn en iedereen van zichzelf is.

Auteur: Jeroen Hoogerwerf | Illustraties: Vanessa Paulina | hardcover, 64 pagina's
ISBN 9789083222288 | Prijs € 17,50

De opstand – E Lantamentu

Dit tweetalige boek – in het Nederlands en het Papiamentu – vertelt het verhaal van het meisje Nona dat met haar tijdmachine uitkomt bij de slavenopstand op Curaçao in 1795. Nona ontmoet een slavendochter, Mosita, die bij aankomst van het schip uit Afrika gescheiden werd van haar ouders en hen al heel lang niet heeft gezien.

Naast de spannende zoektocht van de twee meiden naar de ouders van Mosita, krijgt de lezer ook een goed beeld van de geschiedenis van de slavenopstand onder leiding van Tula en zijn kompanen.

Auteur: Monica Clarinda | Vertaling Nederlands: Pieter Smit | Illustrator: Vanessa Paulina
Hardcover, 32 pagina's | ISBN 978 94 91740 87 9 | Prijs € 14,95

Te koop via www.boekwinkel.levendiguitgever.nl
en via de (online) boekhandel.

**Cultuureducatie
met
Kwaliteit**

*Deze special van Kleur op school is (mede) mogelijk gemaakt
door Mocca via CmK van het Fonds voor Cultuurparticipatie.
Mocca verbindt kinderen en cultuur.*